

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

ВОЛОШИНА ЮЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 321.01:323.1

**НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ:
ПРАВОРОЗУМІННЯ ТА ПРАКТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Науковий керівник
Заяць Наталія Володимирівна,
доктор юридичних наук, доцент

Київ – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1 Теоретико-методологічні передумови дослідження національного суверенітету	15
1.1. Історіографія проблеми походження та розвитку політико- правового феномена «суверенітет» та його складових	15
1.2. Теоретико-методологічні підходи до розуміння національного суверенітету та його складових у юридичній науці	41
Висновки до розділу 1	67
РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ	70
2.1. Національний суверенітет і право нації (народу) на самовизначення	70
2.2. Національні інтереси, цінності та потреби людини, громадянського суспільства як фундаментальні засади національного суверенітету	113
Висновки до розділу 2	131
РОЗДІЛ 3 ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ	134
3.1. Фактори та шляхи забезпечення національного суверенітету інститутами безпосередньої демократії	134
3.2. Функції правоохоронних органів у сфері реалізації суверенних прав нації	154
Висновки до розділу 3	171

ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180
ДОДАТКИ	198

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВР	Верховна Рада
ЄС	Європейський Союз
КС	Конституційний Суд
ОБСЄ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ООН	Організація Об'єднаних Націй
СБУ	Служба безпеки України
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка

ВСТУП

Актуальність теми. Загальна декларація прав людини 1948 року як головний міжнародний правовий документ, що закріплює універсальні права та свободи людини, принципи й норми світового порядку, є свідченням декларування прав націй (народів) на їх державність, самобутність культури, способу життя, які в інституційно-правовій формі виражені в національному суверенітеті, що постає необхідною та достатньою умовою існування сучасних держав, стійкого розвитку народів світу.

Питання щодо розуміння й забезпечення національного суверенітету завжди були актуальними, проте після проголошення незалежності України вони набули особливо стратегічного характеру. Проголошення державної самостійності та закріплення нового статусу країни на конституційному рівні зумовили необхідність здійснити концептуально нову модернізацію всіх ланок управління на різних рівнях організації суспільного життя, сформувати теоретико-методологічне підґрунтя для реалізації реформ, визначених потребами сьогодення. Усебічне наукове вивчення сутності й факторів забезпечення національного суверенітету є однією з необхідних умов розбудови правової, соціальної держави в Україні, проведення її зовнішньої та внутрішньої політики в складних політичних та економічних умовах. Об'єктивним підґрунтям подальшого теоретичного осмислення проблематики національного суверенітету стали факти тимчасової окупації суверенних територій української держави, що свідчить про новий рівень загроз і викликів для України з боку глобалізованого суспільства, необхідність удосконалення системи забезпечення суверенних прав нації.

Теорія розуміння та практика забезпечення національного суверенітету водночас суттєво впливають на інші політико-правові явища, зумовлюючи їх трансформацію та модифікацію. Це потребує здійснення концептуально нових ґрунтовних досліджень поняття й сутності національного суверенітету, його ознак і форм реалізації, місця та значення в правових системах.

Проблема національного суверенітету від початку її виникнення в новітній історії була предметом багатоаспектного вивчення серед науковців у сфері історії, філософії, політології, конституційного права, а також теорії права. Так, теоретичне підґрунтя розуміння сутності суверенітету, форм його вияву було закладено в працях класиків зарубіжної правової думки, зокрема Ж. Бодена, Ж. Бюрдо, І. Валлерстайна, Г. В. Ф. Гегеля, Т. Гоббса, Г. Гроція, К. Дойча, М. Дюверже, Г. Єллінека, Г. Кельзена, С. Краснера, Д. Локка, Н. Макіавеллі, Ш. Л. Монтеск'є, Р. Мюллерсона, Л. Оппенгеймера, М. Падуанського, Ж.-Ж. Руссо, А. Токвіля, Л. Фейєрбаха, Р. Шпрінгера, К. Ясперса та ін.

Особливості правового регулювання та чинники забезпечення національного суверенітету було розкрито в працях вітчизняних конституціоналістів – М. І. Козюбри, А. М. Колодія, І. А. Куян, М. В. Костицького, О. Г. Мурашина, В. Ф. Погорілка, В. Л. Федоренка, Л. П. Юзькова, а також представників загальнотеоретичного праводержавознавства – В. В. Копейчикова, Д. В. Лук'янова, П. М. Рабіновича, Ю. І. Римаренка, В. Ф. Сіренка, М. В. Цвіка, Ю. С. Шемшученка та ін.

Окремі аспекти проблем національного суверенітету в контексті аналізу історичного, інституціонального досвіду суверенних національних держав, самобутності їх державності й культури, сучасних інтеграційних процесів представлено в працях російських учених – А. А. Белова, В. В. Євгенєва, Б. П. Єлісєєва, Л. А. Моджорян, В. С. Нерсисянца, П. І. Новгородцева, П. А. Оля, К. П. Побєдоносцева, Л. М. Романової, В. В. Русанова, П. О. Сорокіна, Є. М. Трубецького, О. В. Шаврова, О. С. Ященка.

Водночас, з огляду на динамізм міждержавних відносин, далеко не всі аспекти цієї проблеми можна вважати дослідженими. Загальносвітові інтеграційні та глобалізаційні процеси сприяють поступовому зникненню певних бар'єрів між державами та потребують додаткового філософсько-теоретичного, методологічного осмислення концепції національного суверенітету.

Актуалізує проблему суверенної національної держави також фактор входження України до складу багатьох європейських і міжнародних об'єднань, формування транснаціональних суспільств, невідконтрольних окремим державам, утворення міждержавних співтовариств, союзів, активізація діяльності міждержавних урядових і неурядових організацій та інститутів, децентралізація влади всередині держави у зв'язку з розширенням прав регіонів. Прийняття нормативно-правових актів, що прямо чи опосередковано стосуються проблематики забезпечення національного суверенітету, спонукає до найбільш повного, оновленого розкриття таких питань, як: закономірності й випадковості виникнення та формування національного суверенітету, прояву його сутності й змісту; можливість добровільного чи примусового обмеження; обсяги національних інтересів, цінностей, потреб людини, громадянського суспільства, нації (народу); забезпечення національного суверенітету інститутами безпосередньої демократії та роль правоохоронних інституцій у цьому процесі.

Усі ці фактори суттєво впливають на обсяги та рівень забезпечення національного суверенітету будь-якої держави, а отже, зумовлюють актуальність його дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає Переліку перспективних напрямів кандидатських та докторських дисертацій за юридичними спеціальностями, затверджені рішенням президії Національної академії правових наук України від 18 жовтня 2013 р. № 18/11, п. 1.1, 3.2 Пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ на період 2010–2014 рр., затверджених наказом МВС України від 29 липня 2010 р. № 347, а також Плану науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ на 2014 р. Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ

України від 29 лютого 2012 р. (протокол № 2) та уточнено 25 червня 2013 р. (протокол № 21).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є поглиблення наукових знань про закономірності виникнення та розвитку політико-правового феномена «національний суверенітет», методологічну основу його розуміння, особливості реалізації в умовах глобалізованого світу.

Для досягнення зазначеної мети необхідно було вирішити такі *задачі*:

- систематизувати наукові праці, присвячені проблематиці національного суверенітету, здійснити загальнотеоретичну характеристику уявлень про витоки ідей національного суверенітету;

- охарактеризувати методологічну основу наявних досліджень національного суверенітету, розкрити потенціал сучасної методології та доцільність його використання в цьому дослідженні;

- запропонувати авторську методику оцінювання стану реалізації національного суверенітету, що ґрунтується на використанні певної сукупності критеріїв;

- доповнити сутнісну характеристику ознак національного суверенітету;

- визначити роль правоохоронних органів України в забезпеченні реалізації національного суверенітету;

- з'ясувати наявні фактори соціального життя, що є фундаментальними засадами національного суверенітету;

- удосконалити аксіологічне розуміння національного суверенітету як загальнолюдської гуманістичної цінності;

- здійснити юридичну конкретизацію змісту основоположних понять теорії національного суверенітету;

- розкрити зміст положень щодо виключної ролі інститутів безпосередньої демократії в практичній реалізації національного суверенітету в Україні.

Об'єкт дослідження – опосередковані правом суспільні відносини, у межах яких формується, розвивається та реалізується явище національного суверенітету.

Предмет дослідження – теоретико-правові засади розуміння та забезпечення національного суверенітету.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить комплекс наукових методів і підходів, що дали змогу розглянути національний суверенітет як динамічне політико-правове явище, яке постійно доповнюється елементами якісно нового змісту, змінює обсяг та форми свого прояву протягом усього періоду існування.

Ураховуючи складність і багатоаспектність означеної наукової проблеми, комплексність дослідження, у роботі використано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема історичний, формально-догматичний, системний, структурно-функціональний, методи компаративного аналізу, емпіричного узагальнення даних тощо. Так, *історичний метод* використано для осмислення процесу й закономірностей становлення системи наукових правових знань щодо національного суверенітету в європейській політико-правовій думці та їх поступової трансформації відповідно до умов і факторів розвитку політико-правової дійсності державно організованого суспільства (підрозділ 1.1); *формально-догматичний метод* застосовано для дослідження порядку та способів нормативно-правового регулювання відносин суверенітету, а також формулювання наукової дефініції «національний суверенітет», виокремлення його складових (підрозділи 1.2, 2.1); *системний метод* дав змогу розглянути конституції та конституційні закони як певну систематизовану сукупність нормативних актів окремих держав світу, за допомогою яких закріплено національний суверенітет, право на самовизначення (підрозділи 2.1, 3.1); *порівняльний метод* використано для здійснення співставлення окремих наявних у різні історичні епохи наукових позицій, методологічних підходів, у яких було представлено своєрідні моделі національного суверенітету, а також для виявлення спільних і відмінних рис змісту категорій «суверенітет»,

«державний суверенітет», «народний суверенітет», «суверенні права», «нація», «національна держава» тощо (підрозділи 1.3, 2.1–2.2); *прогностичний метод* сприяв виявленню та формулюванню оптимальних шляхів забезпечення національного суверенітету інститутами безпосередньої демократії; *функціональний метод* застосовано для розкриття ролі й місця правоохоронних органів у забезпеченні реалізації найбільш важливих та фундаментальних ідей теорії національного суверенітету.

У дисертації також використано методи індукції, дедукції, аналізу, синтезу, що дало змогу виконати низку пізнавальних завдань щодо визначення теоретичної та логічної структури концепції національного суверенітету, сформулювати власні інтерпретації її змісту.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній науці комплексним дослідженням теоретико-правових проблем розуміння та реалізації національного суверенітету як правового явища, що трансформується, вивченням у новому ракурсі юридичної категорії «національний суверенітет» та її складових.

У результаті проведеного наукового дослідження сформульовано й обґрунтовано низку найважливіших наукових положень і висновків, які виносяться на захист, зокрема:

вперше:

– здійснено систематизацію наявних наукових праць у сфері проблематики національного суверенітету за критерієм їх предметної спрямованості (правові, історичні, філософські, політологічні, лексико-семантичні, соціологічні джерела), на підставі чого запропоновано характеристику теоретичних уявлень про витоки ідеї національного суверенітету, особливості її змістових інтерпретацій на певних історичних етапах розвитку суспільства;

– охарактеризовано методологічну основу дослідницької проблеми розуміння національного суверенітету шляхом висвітлення інструментальних можливостей позитивістського, соціологічного та природно-правового

підходів, що переважають у сучасних наукових пошуках. На підставі цього обґрунтовано необхідність використання комплексної методології, де, з огляду на тенденції методологічного плюралізму, крім вищезазначених підходів, доцільним є застосування формально-догматичного, діяльного та компаративного підходів, що надає можливості найбільш повно й адекватно відобразити генезис, зміст і практику реалізації національного суверенітету;

– запропоновано методику оцінювання стану реалізації національного суверенітету, що передбачає сукупність критеріїв, за якими характеризуються окремі сфери політичного, економічного та культурного життя суспільства, стан забезпечення правового порядку, реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави, зокрема: закріплення та функціонування в національній правовій системі загальнолюдських цінностей і механізмів їх реалізації; фактична наявність у членів суспільства можливостей користуватися основоположними демократичними правами й свободами; вільний культурний розвиток титульної нації та національних меншин; готовність суспільства та його представників до демократичних процедур формування, оновлення, розвитку системи органів влади, діалогу й компромісу з представниками інших країн та міжнародної спільноти, до захисту національних інтересів;

удосконалено:

– сутнісну характеристику ознак національного суверенітету, які дають змогу стверджувати, що національний суверенітет – це фактична здатність нації на повновладдя, реальна можливість розпоряджатися своєю долею та ресурсами, сукупність суверенних прав на вільний вибір соціально-економічного й політичного ладу, на цілісну національну територію, економічну, політичну, інформаційну незалежність, розвиток своєї мови та культури, повагу національної гордості й гідності;

– положення про виключну роль правоохоронних органів України, зокрема прокуратури, служби безпеки, національної поліції, функціональна ефективність та налагоджена взаємодія яких є гарантією реалізації суверенних

прав нації, дотримання режиму законності, а отже, розвитку демократії, забезпечення національного суверенітету;

– аксіологічне розуміння національного суверенітету як загальнолюдської гуманістичної цінності, що за сучасних умов в Україні набуває пріоритетного значення разом з іншими основоположними цінностями, зокрема такими, як верховенство права, свобода, рівність, національна єдність, соціальна й культурна цілісність суспільства, безпека співіснування в зовнішньому політико-правовому просторі, мир, стабільність тощо;

– характеристику фундаментальних засад національного суверенітету, до яких включено систему національних інтересів, потреб, цінностей, а також національні традиції, національну єдність, спільність мети й завдань національного розвитку;

дістало подальший розвиток:

– конкретизація змісту ключових понять теорії національного суверенітету («суверенні права», «народ», «нація», «меншина») та характеристика співвідношення обсягів їх змісту;

– зміст положень щодо виключної ролі інститутів безпосередньої демократії в практичній реалізації національного суверенітету в Україні, до яких належать інститути виборів, референдуму, самоврядної ініціативи територіальних громад, ефективність функціонування яких виявляється в результатах діяльності владних суб'єктів, якості життя членів громадянського суспільства, соціальному прогресі, реалізації програм національного розвитку тощо.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані та аргументовані в дисертації теоретичні положення нададуть можливість розширити наукове уявлення про розуміння та практику реалізації національного суверенітету, сприятимуть оптимізації правотворчого процесу, а також можуть бути використані в подальшому розробленні концептуальних засад (концепцій, стратегій, доктрин, програм розвитку держави та її інституцій тощо), спрямованих на вдосконалення діяльності суб'єктів, функції яких

передбачають забезпечення національного суверенітету. Найважливіші результати дослідження впроваджено та надалі може бути використано в:

– *науково-дослідній діяльності* – як методологічну основу для подальшого розвитку теорії національного суверенітету, удосконалення теоретичних засад правової доктрини України, а також як підґрунтя для державних програм реформування правоохоронних органів у частині їх функціональних обов’язків щодо забезпечення національного суверенітету;

– *навчальному процесі* – як сукупність фундаментальних теоретичних положень, що дають змогу формувати в студентів, курсантів і слухачів національну правосвідомість, виховувати почуття патріотизму, а також для методичного забезпечення навчальних дисциплін із теорії держави та права, історії вчень про державу та право, конституційного права, адміністративного права, міжнародного права, юридичної компаративістики й інших спеціалізованих курсів (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 12 січня 2014 р.).

Апробація результатів дисертації. Головні положення та висновки дисертації оприлюднено на семи наукових і науково-практичних заходах, серед яких: науково-практична конференція «Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави» (м. Київ, 22 березня 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Правова система: вітчизняні та світові виміри» (м. Київ, 19–20 квітня 2011 р.); круглий стіл, присвячений 15-й річниці прийняття Конституції України «Конституція України: зміни чи нова редакція» (м. Київ, 24 червня 2011 р.); науково-практична конференція «Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики» (м. Київ, 5 липня 2011 р.); II Міжнародна наукова конференція «Становлення держави та права в умовах глобалізації: теоретичний та практичний аспект» (м. Київ, 24 лютого 2012 р.); круглий стіл «Актуальні проблеми науки та юридичної практики» (м. Київ, 17 жовтня 2013 р.); круглий стіл «Правоохоронна діяльність: теорія, практика і навчання» (м. Київ, 24 квітня 2014 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дослідження, що сформульовані в дисертації, відображено у 12 наукових публікаціях, серед яких чотири статті – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна стаття – у зарубіжному науковому періодичному виданні, а також у семи тезах, опублікованих у збірниках доповідей на наукових конференціях і круглих столах.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

1.1. Історіографія проблеми походження та розвитку політико-правового феномена «суверенітет» та його складових

Найсуттєвішою політичною та юридичною умовою існування держави як територіальної організації населення є її суверенітет. Останніми десятиріччями суверенітет як юридико-політична категорія, невід’ємна властивість держави під тиском процесів глобалізації та інтеграції зазнає глибинних трансформацій. Усеосяжний розвиток глобалізації, впливаючи на всі виміри суспільного життя – економічний, політичний, соціокультурний, науково-технічний, інформаційно-комунікативний, змінює усталений світовий геополітичний та економічний порядок, характеристики її ключових суб’єктів, якими, передусім, є держава та її інституції. Відповідно, зазнає певних перетворень і така фундаментальна властивість інституту державності, як суверенітет, оскільки уявлення про останній, як зазначають Б. С. Ебзєєв і Л. М. Карапетян, зазнавши значних змін, визначають його як своєрідний синдром розвитку людства [1, с. 5].

З огляду на предмет нашого дослідження, розкриваючи теорію праворозуміння складного політико-правового явища «національний суверенітет» та з’ясовуючи шляхи його реалізації, варто ще раз проаналізувати історію його походження й розвитку, тенденції до видозміни в сучасних глобалізаційних умовах. Спочатку звернемося до генези власне категорії «суверенітет» як складного феномена в історії політико-правової думки.

Історія зародження поняття «суверенітет» починається від Оксфордського псалтиря (Oxford Psalter, 1120 р.), у якому термін «суверенітет»

(super (us), superemus, potestas) було вжито вперше в значенні «вершина», «найвища висота» [2, с. 13].

Ідея суверенітету викристалізовувалася поступово, вбираючи в себе здобутки правової думки та практики державно-правового розвитку різних країн світу, починаючи з часів античності. На думку М. А. Аржанова, уже Аристотель і Цицерон зважали на принцип суверенітету, «не знаючи цього терміна» [3, с. 57]. Так, Аристотель підкреслював важливість такої специфічної ознаки полісу (держави), як самодостатність (автаркія). Остання, на його думку, полягала в тому, що вона здатна існувати незалежно від інших, повністю задовольняючи свої потреби власноруч. Більше того, він був переконаний, що, оскільки людина є суспільною істотою, вона не може бути самодостатньою та не може існувати поза державою. Оскільки держава є найбільш повним уособленням людської природи, то «первинною за природою є держава порівняно з сім'єю і кожним із нас, оскільки необхідно, щоб ціле передувало частині» [4, с. 182].

Про єдність, необмеженість, неподільність вищої влади міркують Оккам та Еній Сильвій [5, с. 75]. Ідею верховенства держави в суспільстві ідеологічно обґрунтовував та захищав також італійський мислитель і політичний діяч Марсилій Падуанський. Він ґрунтував свою позицію на ідеї державного (монаршого) суверенітету, визнаючи водночас необхідність існування в суспільстві іншої, окрім монаршої, волі. Остання повинна брати участь у прийнятті загальних рішень (позитивних законів) і контролювати виконання їх монархом. Найкращою формою держави він уважав станову монархію [6, с. 32].

У публічному праві Стародавнього Риму поняття «potestas» означало владу, яку мали вищі магістрати: а) виражати своїми висловлюваннями волю держави, обов'язкову як для самої держави, так і для окремих її громадян; б) домагатися виконання її розпорядженням.

Етимологічно поняття «potestas» походить від дієслова «posse» (могти, бути в стані) і прикметника «potis» (міцний, здатний). Звідси – вираз «suprema potestas», який середньовічні юристи перекладали як «вища влада» або

«верховна влада». Поняття «вища», коли воно додається до влади, або «верховний», застосоване відносно володаря, передбачають порівняння з іншими представниками влади та їх носіями [7, с. 13].

Однак, зважаючи на роль релігії в тогочасному суспільстві, поняття цього феномена розвивається швидко та набуває релігійного забарвлення. Відразу стає зрозуміло, чому поняття в значенні «найвища висота» чи «першочерговий» почало свій активний розвиток саме з релігії. Як відомо, середньовічна філософія осмислювала світ за допомогою релігійних понять і зосереджувалась на проблемі взаємозв'язків між Богом, людиною та світом. Бог осмислювався як «sovereign pere», тобто «суверенний отець», а через усвідомлення слухняності перед Богом термін починають використовувати для позначення керівної позиції (найвищої). Так, у XIII ст. суверенітет означав верховну позицію правителя «на своїй землі» і в межах власних компетенцій. Суб'єктами компетенцій в XIII–XIV ст. були «суверен рахункової палати» (Soverain du Compte), «суверен казни» (Souveraen du Thresor), «суверен двору Короля» (Souveraen Maister d.Hotel du Roi) та ін. [2, с. 27]. Вони були верховними правителями в межах своїх компетенцій, а отже, лише вони мали повноваження щодо їх здійснення. Рішення, які вони приймали, уважались абсолютними (найвищими). Абсолютне в середньовіччі стосується конкретної компетенції. Абсолютне рішення можна прийняти лише в межах цієї компетенції. Так, «абсолютне» передбачає, що єдинокомпетентним є лише цей правитель – «суверен», який нікому не підзвітний.

Крім того, ці верховні правителі вирішували правові спори в останній інстанції, а ті, хто вирішував питання в останній інстанції, уважались суверенними. Це було властивістю певного органу – бути суверенним. Службовці нижчого рангу могли вирішувати певне питання лише на основі письмового доручення суверена.

Зважаючи на те, що термін «суверенітет» на той час позначав певні функції, або види діяльності, його вживали не лише в однині, а й множині – суверенітети. Зокрема, суверенітет був ознакою такого виду діяльності, як

правосуддя, яке здійснює суверенний орган – Королівський суд. Рішення останнього було остаточним, а отже, суверенним.

Згодом суверенітет приписують Королю та королівським службовцям. Через королівські повноваження у сфері судочинства в XIII–XIV ст. посилюється значення королівської влади як загальної компетенції. Ідеться вже не лише про повноваження в конкретних сферах, адже на цьому етапі суверенітет означає остаточність, єдинокомпетентність і верховність.

У Стародавній Греції існував своєрідний прототип терміна «суверенітет» – так звана «автаркія» (дослівно «самодостатність», «самозадоволення»), що вважалася головною ознакою ідеальної держави. Водночас антична наука визнавала існування й залежних, «недосконалих» держав, які не володіли автаркією з огляду, наприклад, на недостатню кількість громадян.

У Стародавньому Римі вчення про автаркії трансформувалось у концепцію «majestas» (лат. величність, авторитет), цезаризму як «світового панування римської держави, на чолі якої стоїть імператор (цезар) із необмеженою і божественною владою». Проте ці ідеї не розвинулися в теорію суверенітету, оскільки, по-перше, держава розглядалася не з юридичної, а з етико-політичної позиції як сукупність громадян, а не як самостійний суб'єкт владарювання; по-друге, на ранніх стадіях розвитку, держави мали локальний характер і взаємовідносини між ними будувалися без явно вираженої юридичної регламентації, а коли Рим перетворився на імперію, уже не було необхідності підкреслювати своє верховенство й незалежність [8, с. 11–12].

Політична ситуація докорінно змінюється середньовіччі, коли починає встановлюватися «моральний авторитет і політичне значення римського первосвященника і католицького духовенства», розширюється влада імператора Священної Римської Імперії і великих феодалів. Тоді виникла необхідність у теоретичному обґрунтуванні верховенства держави всередині країни і її незалежності в міжнародних відносинах. Так, найбільш запекла боротьба за суверенітет розгорнулася між державою і католицькою церквою. Цьому сприяла поява в першій половині IX ст. так званих Лжеісидорових декреталій,

на основі яких було сформовано концепцію теократичного панування церкви над державою. У межах зазначеної концепції церква визнавалась універсальною суверенною імперією з папою, намісником Бога, на чолі, а держава – лише її провінцією. Каноністи XIV ст. Егідій, Колона та інші, ґрунтуючись на тому, що тільки влада папи безпосередньо походить від Бога, а будь-яка інша влада делегується через папу, затвердили пріоритет універсального канонічного права, що мав законодавчий характер, на відміну від світського права, що мав підзаконний характер. Проте рецепція римського права, Авіньйонський союз пап і концепція пріоритету державної влади П. Дюбуа, І. Паризького, М. Падуанського, Ж. Жандона та В. Оккама завдали удару по цій теорії, і до XV–XVI ст. у період подолання феодалної роздробленості й відхилення претензій на всесвітній суверенітет починається формування централізованої світської держави, що було відображено на доктрині суверенної держави: «король – імператор у своєму королівстві, але не імператор світу», «король залежить лише від Бога», «воля короля – закон» [5, с. 41–42]. Фактично це означало, що держава володіє верховенством тільки всередині своїх державних кордонів і не претендує на верховенство інших держав (підвалини принципу поваги суверенітету), що король, а не папа, імператор чи феодали, володіє правом приймати рішення, що мають визначальне значення в межах конкретної держави, що піддані не мають, крім короля, іншого вищого владика. Унаслідок піднесення королівської влади над владою папи, імператора Священної Римської Імперії і феодалів уся державна влада почала зосереджуватися в особі монарха, що уособлював державу.

Водночас в історії політико-правової думки сформувалися чотири головні позиції щодо виникнення цього феномена. Найпоширенішою з них є та, відповідно до якої суверенітет з'являється одночасно з державою «як його іманентна властивість» бути верховним усередині країни й незалежним на міжнародній арені [9, с. 61]. Згідно з другою позицією, він виникає лише на певній стадії розвитку держави, як показник монополізації державою всієї влади та всього владного примусу у своїх руках [10, с. 39–41]. Відповідно до

третьої позиції, суверенітет виникає одночасно із суспільством. У межах четвертого підходу суверенітет усвідомлюється як загальна воля, що розкривається в законах, виникає до появи народу та держави [1, с. 5].

Здійснивши аналіз сутності цих позицій, можна дійти висновку, що перший підхід є найбільш удалим. Зважаючи на те, що суверенітет є невід'ємною властивістю держави, теоретичне розроблення цього поняття почалося не з моменту появи держави, а тільки в середньовіччі, коли з'явилися принаймні три політичні сили, що конкурували з державною владою: це католицька церква на чолі з імператором Священної Римської Імперії, які розглядали окремі країни в світлі концепції всесвітньої держави, як частини свого вотчинного володіння (провінції), та великі феодали, наділені самостійною політичною владою, майже не підпорядкованою владі державній (королю). Тобто *de jure* категорія «суверенітет» в античний період не існувала, що, втім, не заважає більшості вчених визнавати його *de facto*.

Фундаментальні юридичні положення суверенітету як інституціонального феномена розробив і обґрунтував французький філософ, юрист Жан Боден у праці «Шість книг про республіку» (1576 р.), у якій ґрунтовно проаналізував сутність держави через поняття «суверенітет» (від фр. *souverainet'e*, *souverain* – носій верховної влади), заклавши його головну ідею [11, с. 689–695]. На думку багатьох зарубіжних і вітчизняних учених, концепція видатного науковця була реакцією на громадянську війну у Франції, спробою сприяти встановленню міжконфесійного миру та зруйнованого порядку шляхом формулювання правових підстав для владної монархії [12, с. 159].

Розкриваючи ознаки й зміст суверенітету, Ж. Боден пояснював, що суверенна політична влада має постійний характер. Тобто лише така влада є суверенною, що надана їй суб'єктові на невизначений строк, тобто постійно. Крім цього, верховна влада повинна бути абсолютною, тобто не обмежуватися жодними умовами. Абсолютний характер влади передбачає, що її носій може користуватися й розпоряджатися нею безумовно, необмежено, тобто до передачі цієї влади іншому суб'єктові. Народ як суверен має право передати

свою владу монархові. Суверен не повинен бути обмежений законами: ні своїми власними, ні своїх попередників. Тобто юридично суверен не зв'язаний законами будь-якої людської влади, адже в іншому разі ця влада не буде абсолютною, тобто суверенною. Надзаконний характер державної влади випливає з того, що над нею не перебуває будь-яка інша політична влада ні в цій державі, ні поза нею. Водночас Ж. Боден чітко визначає межі абсолютизму державної влади з огляду на справедливість, правду, право, а також цілі та завдання держави як політичної спільноти. Так, суверен обмежений законами «божественними», «природними» і «людськими законами, спільними для всіх народів». Саме на «законах Бога, природи та спільних людських законах» ґрунтуються фундаментальні людські інститути й принципи людського співжиття. До них, передусім, належать: приватна власність, сім'я, політичне спілкування та його цілі, тобто мир і правопорядок, справедливість у людському спілкуванні, визначенні та розподілі благ і покарань. Звідси випливає низка фундаментальних засад соціально-політичного життя, а також певні властивості й прагнення людини в політичному спілкуванні, на які суверен не повинен посягати. Зокрема, з права недоторканості приватної власності випливає положення про те, що суверен не може встановлювати податки для підданих без їх згоди. Суверенна влада, на думку науковця, є єдиною та неподільною. Суверенітет – це властивість влади бути абсолютною й незалежною ні від кого, а отже, така влада та її рішення є загальнообов'язковими для всіх у державі [13, с. 180].

Водночас чимало сучасних учених зауважують, що не варто надто звеличувати результати напрацювань Ж. Бодена, оскільки значний внесок у закладення підвалин формування ідеї суверенітету зробили його попередники. Серед них, наприклад, італійський середньовічний державний мислитель Марсілій Падуанський, який визнав право законодавства суттю верховної влади, зауважив, що творцем верховного законодавця є народ як єдиний носій суверенітету [6]. Значний внесок у майбутнє вчення зробив Ніколо Макіавеллі, який, наділивши владу свого абсолютного правителя-реформатора такими

ознаками, як єдність, верховенство, необмеженість, залишив Ж. Бодену можливість назвати їх суверенними. Фактично Н. Макіавеллі був першим мислителем Нового часу, який чітко сформулював тезу про те, що суверенітет – це, передусім, принцип політичної автономії, і тому політику потрібно осмислювати як самодостатнє явище, адже вона виражає сама себе. У своїх межах суверенна держава має власні правила й структури, свої внутрішні закони. Політика нової доби не може мати у своїй основі ні Бога, ні природи, оскільки є суто людським явищем. Тож суверенітет, на думку Н. Макіавеллі, – це новітній принцип світської політики [14].

Поняття «державний суверенітет» як різновид пов'язується з ім'ям Ж. Бодена, який у своїх подальших наукових пошуках доводить, що джерелом державного суверенітету є народ. Мислитель робить висновок про те, що верховну й постійну владу над громадянами з правом життя та смерті народ може передати одному з громадян без будь-яких обмежень так само, як це може зробити власник, який хоче когось обдарувати. Типологію державного устрою Ж. Боден визначає залежно від того, хто в державі є «утримувачем суверенності» [13]. Водночас значний внесок у розроблення ідеї державного суверенітету, як і суверенітету загалом, зробив Н. Макіавеллі. Хоча сам він ще не вживав цього поняття, але, як зазначає російський науковець-державознавець Й. Д. Левін, без Н. Макіавеллі не було б і Ж. Бодена. Н. Макіавеллі не тільки вперше вжив термін «держава», а й наділив державу цілком самостійним універсальним, суверенним значенням. Це було необхідною передумовою для формування принципу суверенітету абсолютистської держави. Визнання державного інтересу вищим інтересом слугувало підставою для визнання верховенства державної влади, що забезпечує цей інтерес своєю міццю. Макіавеллівський государ, якому все дозволено, фактично був першим сувереном у повному значенні цього слова [15]. У своїй праці «Государ» італійський учений чітко не розмежовує владні повноваження государя й держави. Правитель має верховну владу, а

отже, уособлює в собі державу. Такий підхід властивий для початкового періоду становлення концепції суверенітету.

Подальшим розвитком теорії суверенітету була концепція нідерландського юриста й громадського діяча Гуго де Гроот Гроція, який тлумачив суверенітет як верховну владу, дії якої не перебувають під чиймось контролем і не можуть бути скасовані на розсуд будь-кого, крім власне носія зазначеної влади або його наступника [16]. Тобто державна влада є вищою тому, що вона юридично нікому не підпорядкована. Г. Гроцій відкидав ідею безумовного народного суверенітету, оскільки, незважаючи на договірне походження держави, народ міг підпорядкувати собі владу монарха, і розробив учення про конкретний (*subjectum proprium*) та загальний (*subjectum commune*) носії верховної влади. Держава вважалася єдиним цілим, «загальним носієм верховної влади», а колективний або єдиноначальний правитель («одна особа, або ж декілька осіб, відповідно до законів або звичаїв того чи іншого народу») – безпосереднім (особливим) носієм державного суверенітету. Заслуга Г. Гроція, на відміну ідей Ж. Бодена й Н. Макіавеллі, полягала в тому, що він розглядав суверенітет не стільки як власне державну владу, а як її особливу властивість, відмежовуючи суверенітет держави від суверенітету його конкретних носіїв. Суверенітет почали розглядати як державний. Проте далі таке вчення він не розвинув, продовжуючи розглядати державу як «досконалий союз людей укладений заради дотримання права і загальної користі» [16].

Досліджуючи так звані змішані форми правління, продовжуючи розглядати суверенітет як головну властивість держави, послідовники науковця зрештою відкинули тезу про єдність суверенітету. На запереченні єдності суверенітету ґрунтувалися, наприклад, вчення про подвійний (дуалістичний) суверенітет, теорія Арнізо (*Amisaeus*) (1610 р.) про необмеженість і подільність суверенітету між імператором і класами (імперськими чинами). Їх опоненти сумнівались у можливості існування змішаних форм правління, стверджуючи, що повний суверенітет поєднаний з обмеженням влади монарха основними законами і правом відсторонення його від престолу (Фріденрейх і Рейнкінг). Ці

ідеї згодом трансформувались у теорію народного суверенітету (Іоан Альтузій), що ґрунтувалася на концепції договірного походження держави, ідеї щодо сукупності громадян і влади монарха. Свою теорію про народний суверенітет німецький вчений обґрунтував у праці «Політика» (1603 р.), у якій він заклав підвалини подальших революційних рухів в Англії.

Прихильник договірної теорії виникнення держави та влади монарха І. Альтузій загалом розвивав ті самі думки про суверенітет, що й французькі монархомахи XVI ст. Погоджуючись із концепцією Ж. Бодена, науковець уважав, що суверенна влада, як душа в тілі, – єдина, неподільна та невідчужувана. Проте він не погоджувався з Ж. Боденом щодо питання абсолютності влади, та стверджував, що суверенна влада обмежена не тільки природним правом і божественним законами, а й позитивними, та, особливо, основними законами. І. Альтузій був переконаний у тому, що вищою владою в державі, суверенітетом володіє тільки весь народ, а вища влада – це безроздільна власність народу, і ніхто ніколи не може претендувати на неї як окрема особа, а той, хто намагається узурпувати суверенітет, що належить народові, ризикує стати самозванцем чи навіть тираном. Отже, початок розвитку теорії народного суверенітету цілком можна пов'язати з ім'ям І. Альтузія [17].

Подальший розвиток і вдосконалення природничо-правових концепцій, які в центр дослідження поставили права й свободи, похитнули засади абсолютного характеру державної влади. Принаймні відтоді дедалі частіше в політико-правових концепціях почали з'являтися прагнення до обмеження державної влади. Водночас науковці визнають, що «конституція держави потребує індивіда, який відмовився б від своєї потуги (свого природного права) для того, щоб бути підпорядкованим цілям спільноти, які визначила держава (чи суверенітет)», «конституція держави – це встановлення *potestas* (потуги суверена) та усунення *potentia* (вільної потуги індивіда)» [18, с. 70–71].

У період Англійської революції точилася боротьба між прибічниками монархічного та народного суверенітету. Так, одним із найбільш затятих

прихильників і послідовників народного суверенітету був англійський політичний діяч Джон Мільтон, який у своїй праці «Захист англійського народу» (1650 р.) обґрунтував принципи народного суверенітету, заснованого на договорі між монархом і народом, за наявності права останнього змінювати будь-коли державний устрій, впливати на монарха, що порушує умови договору. Він уважав, що держава створена за велінням Бога суспільною угодою народу. Для захисту загального блага народ призначив правителів, над якими поставив закони. Якщо правителі стверджують, що їх влада – від Бога, то від Бога також походить і свобода народу. Правитель – тиран – порушник договору й законів. Такий аргумент Джона Мільтона виправдовував революцію та страту короля. Видатний англійський етносоціолог Е. Сміта переконує, що «маси вперше стають суб'єктом історії під гаслом народного суверенітету» [19, с. 136]. Ідеологічною підставою для такого перевороту слугувала доктрина народного суверенітету. І хоча цю доктрину вперше висловив депутат від Бургундії Філіп По в 1484 р. на зібранні Генеральних штатів у м. Тур (Франція), одним із перших ідеологів передавання верховної влади народові вважають французького вченого Жан-Жака Руссо [20].

Теорія народного суверенітету досягла розквіту напередодні Великої французької революції. Її розвинув Ж.-Ж. Руссо у своїй головній праці «Суспільний договір чи Принципи політичного права» [21], у якій переконував, що всі члени суспільства володіють часткою верховної влади. Суверенітет криється в народі, який утворює сукупність цих частин суверенітету. Укладаючи суспільний договір, громадяни, як окремі елементи суспільної спільноти, відмовляються від власних прав на користь цілого – народу. Суверенітет народу вчений ідентифікував із необмеженою законодавчою владою, яка, на його думку, виражає спільну волю народу. Водночас ідеї Ж.-Ж. Руссо виглядають дещо суперечливими. З одного боку, він піддає критиці погляди Г. Гроція, який був не погоджувався з ідеєю суверенітету народу та обстоював верховну владу монарха. Зокрема, Г. Гроцій зазначав, що «держава гарантує громадський спокій, але живуть спокійно і у в'язницях... Говорити про

можливість добровільного перенесення всієї своєї влади на монарха – означає вважати, що народ складається з божевільних. Безумство ж не є джерелом права» [21, с. 7–8]. З іншого боку, ідеалізуючи народ, він ставить його над законом та над окремим громадянином. Держава, керована народом, може вільно розпоряджатися кожним окремим громадянином і навіть позбавити його життя, оскільки «його життя – не тільки благодіяння природи, а й дар, одержаний ним на певних умовах від держави» [21, с. 75].

Майже в чистому вигляді теорію народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо було в юридичному розумінні відображено в яacobінській Декларації прав людини і громадянина. У ст. 25 документа було проголошено, що «суверенітет зароджується в народі; він єдиний, неподільний, не погашається давністю і не є відчужуваним». Під «суверенним народом» у Конституції 1793 р., до якої увійшла Декларація, розуміли «сукупність усіх французьких громадян» (ст. 7). Було передбачено участь усього населення країни в здійсненні державного управління. Яcobінська конституція становила собою найбільш радикальну юридичну модель реалізації русовської доктрини народного суверенітету. Водночас поняття «народ» і «загальна воля» в тому значенні, яке надавав їм Ж.-Ж. Руссо, не могли бути доцільними категоріями. З огляду на це, починаючи з французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р., приходить не принцип «загальної волі» Руссо, а «принцип верховенства нації». Політико-правову концепцію державного суверенітету замінює концепція «національного суверенітету».

У Французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. проголошувалося, що «джерело суверенітету перебуває, по суті, в нації. Ніяка корпорація, жоден індивід не можуть розпоряджатися владою, яка не виходить явно з цього джерела» (ст. 3). Це положення було закріплено та розкрито в Конституції Французької Республіки 1791 р., у якій ішлося: «Суверенітет належить нації: він єдиний, неподільний, невідчужуваний та невід'ємний. Жодна частина народу, жодна особа не може присвоїти собі його здійснення» [22, с. 296, 317].

Таким чином, схема Ж.-Ж. Руссо є цілком завбачливим і, так би мовити, нормативним концептом, «інтелектуальною есенцією реально суперечливого й багатоваріантного життя, та аж ніяк не є прообразом чи планом розбудови», проте сукупність її положень стала ідейно-теоретичним фундаментом не лише Французької революції, а й загалом перевпорядкування Європи на засадах демократії, республіканізму та національної державності.

Водночас ціла низка західних філософів і політологів вважають Ж.-Ж. Руссо якщо не засновником, то принаймні ідейним натхненником європейського націоналізму [23, с. 881], як, втім, і Іммануїла Канта, якого, зокрема, американські етнополітологи Л. Снайдер та Е. Кедурі називають «прабатьком сучасного націоналізму», спираючись на положення І. Канта про самовизначення й свободу людини та народу [23, с. 844]. Крім цього, важливою складовою вчення Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет була концепція безпосередньої реалізації народного суверенітету через референдуми, на яких народ приймає закони.

Демократичні ідеї щодо проблеми суверенітету наявні в працях англійського філософа Джона Локка, який стверджував, що джерелом суверенітету є народ, а не держава. Незважаючи на те, що поняття «народ» він тлумачив у досить вузькому значенні, беручи до уваги лише землевласників, зацікавлених в обмеженому абсолютизмі, заслуговує на увагу положення, згідно з яким саме народ володіє всією повнотою влади. Під час англійської буржуазної революції концепція теоретика була закріплена в програмній доктрині партії левелерів – «Основні закони та вольності Англії», що декларувала народ єдиним джерелом влади за своєю природою. Ця ідея мала свій зміст і в період державного перевороту 1688 р. Наслідком цього стало утвердження конституційної монархії, що відкривало та закріплювало реальний доступ великої буржуазії до управління справами держави. За таких умов Дж. Локк пропагував ідеї природного права, суспільного договору, невід'ємних прав особистості, народного суверенітету, надаючи водночас законного характеру повстанням проти тиранів.

Подальшого розвитку доктрина народного суверенітету набула в працях представника історичної німецької школи юриспруденції Фрідріха Карл фон Савінії. З позицій історичної школи, право – це сильне вірування народу, «спільне відчуття внутрішньої необхідності». Визначення Ф. Савінії згодом доповнив його учень Георг Фрідріх Пухта – автор ідеї про існування «духу народу». Право, на думку Г. Пухти, походить не від волі законодавчого органу, а є продуктом історії: воно зароджується та розвивається разом із зародженням і розвитком народу (є продуктом народного духу) [24, с. 191].

Позиції народного суверенітету обстоював також німецький філософ Іммануїл Кант: «Держава, – уважав він, – це спільність людей, які самі розпоряджаються та управляють собою» [25, с. 14]. Для належного функціонування верховна влада повинна ґрунтуватися на принципі її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Різні гілки влади, з огляду на єдину волю народу, повинні діяти злагоджено, системно та в одному напрямі. Адже «Воля законодавця є бездоганною, здатність до виконання у верховного правителя – незборимою, а вирок верховного судді – незмінним» [26, с. 491]. Водночас у своєму вченні про розподіл влад І. Кант відкидає ідею «рівноваги» різних влад і пропагує верховенство законодавчої влади як виразника народної волі.

На розвиток ідеї суверенітету народу вплинули також переконання родоначальників концепції правової держави К. Т. Велькера та Р. фон Моля. Так, наприклад, Р. фон Моль визначає державу як «постійний єдиний організм таких установ, які, хоча й перебувають під керівництвом загальної волі, підтримуються загальною волею та діють завдяки їй, спрямовані на вирішення завдання щодо сприяння досягненню дозволених цілей певного на відповідній території замкнутого народу». К. Т. Велькер убачає в державі «суверенний, морально-особистий, живий, вільний суспільний союз народу, який, відповідно до конституційного закону у вільно-конституційній організації народу, під керівництвом конституційного самостійного уряду прагне до правової свободи та в її межах – призначення й щастя всіх своїх членів» [27, с. 290].

Суперечило таким ідеям вчення англійського філософа Томаса Гоббса, який у праці «Левіафан або матерія. Форма і влада держави церковного і цивільного» (1615 р.), модифікувавши концепцію Ж. Бодена, довів трактування абсолютного суверенітету до апогею. Він розглядав його як вищу й абсолютну владу, не обмежену ніякими законами та договорами. Оскільки, на думку Т. Гоббса, держава вільна від будь-яких суб'єктивних та об'єктивних обмежень, її ніхто судити не може. Лише вона має абсолютну, верховну й незалежну владу, якій зобов'язані підкорятися всі особи та організовані спільноти. Так, абсолютизм фактично було усвідомлено головною ознакою держави. Додержавному суспільству передував природний стан війни – усіх проти всіх. Способом подолання такої війни було створення держави й підпорядкування всіх волі государя (суверена) [28]. Тому, незважаючи на те, що спочатку суверенітет виходив від народу, саме державі в особі монарха як носія верховної влади та гаранта мирного порядку належать великі права (*jura majora*). Народу ж монарх може передавати лише менш значні права (*jura minora*), які не можуть становити єдиної держави. Лише в разі зречення монарха від престолу або ліквідації династії держава перестає існувати, а отже, усе повертається до первинного природного стану суверенітету індивідів. Таким чином, Т. Гоббс, як і Ж. Боден, пов'язував суверенітет із державою як з юридичною особою (*persona civitatis*), що втілена в особі конкретного правителя [29].

Близьку до концепції Т. Гоббса ідею розвинув нідерландський філософ Бенедикт Спіноза, який розглядав суверенітет як безумовно абсолютну, неподільну, не пов'язану ніякими законами державну владу, перенесену виключно, без всяких застережень, на правителя, оскільки тільки він має єдину волю, що не може бути розділена. Ця верховна влада є вищим природним правом на все. Єдність держави полягає в тому, що її воля визнається волею всіх. Як і Т. Гоббс, науковець ототожнює державу з особою правителя. Він також приписує громадянам обов'язок безумовно покорятися владі. На його думку, право – це те, що держава оголошує таким. Проте на відміну від

Т. Гоббса, Б. Спіноза у своєму вченні про державне верховенство надає перевагу демократії, яку він визначає як «загальне зібрання людей, які разом мають верховне право на все» і яка, на його думку, є «найбільш природною і найбільш наближеною до свободи, яку природа надає кожному» [30, с. 317–318]. Б. Спіноза звертає увагу на відмінності народів чи націй між собою й утверджує (більше ніж за півстоліття до Ш. Монтеск'є), що вони існують у сенсі відмінностей суспільства й законів, за якими живуть народи [30, с. 93].

До XVII–XVIII ст. доктрина «абсолютного суверенітету» досягла апогею та пішла на спад. Її замінила теорія «обмеженого суверенітету» (теорія барона Фейт Людвіга Зекендорфа). Крім того, існування тогочасної німецької імперії сприяло появі численних концепцій складної держави. Так, Паул Генноній розрізняв «*respublica simplex*» – один територіальний союз та «*respublica compesita*» – з'єднання декількох територіальних спілок, а Безольд розглядав складну державу (*Staatenstaat*) як поєднання кількох політичних союзів (державоподібних утворень, «аналогій держав») під єдиною вищою владою, де суверенітет належить лише цілому, а не частинам, які мають лише підпорядковану владу. У 1623 р. він запровадив поняття «несуверенний громадський союз», що означало державоподібне утворення, підпорядковане суверенітету держави, до складу якої воно входить. Безольд стверджував, що в сучасній Німецькій імперії *majestas realis* належить імперському народу, а *majestas personalis*, як єдине і неподільне право, належить, з огляду на змішану форму державного устрою, імператорові та імперським чинам (князям, ландесгеррам).

Цю теорію підтримав у своїй докторській дисертації, присвяченій вивченню Німецької імперії, Лудольф Гуго [31], який слідом за Безольдом відрізняв аналогії держав від імперій та провінцій. Від перших вони відрізнялися підлеглим характером, а від других – наявністю універсальної влади. Проте, на відміну від Безольда, Л. Гуго підтримував поділ верховних прав між *respublica superior* (централізованою державою) та *respublica inferiores*

(децентралізованою державою). Тому територіальне верховенство нижчих утворень у нього наближалось до суверенітету.

Водночас Богислав Філіп Хемницький (Hippolithus a Lapide) стверджував, що суверенітет як нероздільна вища й абсолютна влада належить у Німецькій імперії не імператору, оскільки він підпорядкований законам і повнота його влади уявна (він – лише адміністратор і Рейхстаг може скасувати основні закони та імператорську владу). Таке трактування суверенітету не могло не викликати реакцію тих, хто схвалював тезу про єдність суверенітету.

Так, Самуїл Пуффендорф, спростовуючи теорію союзної держави, стверджував, що суверенна влада може належати тільки одній волі. Він доводив неможливість існування держави, що складається з держав, вважаючи, що можливим є лише союз держав, який ґрунтується на спеціальному договорі. Не заперечуючи існування перехідних форм, таких, як Німецька імперія, він характеризував водночас їх як: «*Irregulare aliquod corpus et monstro simile*» («іррегулярне тіло, подібне до монстра») [32]. Пізніше, визначивши державу як складне утворення – «особу-державу», воля якого є волею всіх, він ототожнював його з правителем. Таким чином, усе, що робить правитель не як приватна особа, є діяльністю держави. Цим він спростовував принцип народного суверенітету.

Від кінця XVIII ст. поняття суверенітету стає стрижнем, навколо якого групуються вчення про сутність складних державних утворень. Ці проблеми особливо активно обговорюються в державних колах США. Прихильники суверенітету штатів убачали в союзній конституції лише договір між незалежними державами, згідно з яким штати залишаються суверенними і в новому союзному утворенні, а отже, зберігають за собою права нуліфікації та сецесії. Таку позицію обстоював, зокрема, Томас Джефферсон – головний автор Декларації незалежності США (1776 р.). З його ім'ям пов'язують появу принципу права націй на самовизначення й розвиток теорії національного суверенітету. Щоправда, визначення термінів «нація» та «народ» у Т. Джефферсона явно не мали ні етнічного, ні географічного сенсу.

В «Огляді прав Британської Америки» він писав, що колонії створювалися на незаселених територіях Америки [33]. Очевидно, «батьки-засновники США», у тому числі Т. Джефферсон, не вважали складовою «американської нації» ні індіанців, ні негрів-рабів. Теорії союзної держави, суверенітету союзної влади та подільності суверенітету активно протистоїть філософ і державний діяч, сенатор Джон Калхун. Свої ключові концептуальні положення він виклав у трактатах «дослідження про урядову владу» та «Роздуми про Конституцію і Уряд Сполучених Штатів», що були опубліковані після його смерті в 1851 р. Мислитель надавав важливого значення певному розумінню концепції суверенітету, що безпосередньо пов'язана з питанням взаємозв'язку влади та свободи, а також проблемою правління більшості. На його думку, суверенітет як найвища влада в суспільстві не може бути розділеним чи розщепленим без того, щоб не бути зруйнованим, він неподільний за своєю природою. Він належить народові штату, утілений у Конституції та реалізовується через систему органів влади. Останні є агентами-помічниками в реалізації суверенних прав народу. А федеративний уряд виконує роль сукупного агента для спільних цілей. Повноваження федерації, на думку Дж. Калхуна, – це повноваження, делеговані, надані цьому сукупному агентові. Отже, якщо федеральний уряд незаконно втрутиться в збережені в союзі права штату, то такий штат має право підтвердити свою суверенність і чинити опір діям федерального уряду. Конвент штату в разі порушення федеральним урядом вимог Конституції може оголосити його акт нуліфікованим (недіючим), тобто таким, що є недійсним у межах цього штату. Таким чином сенатор обґрунтував право штату на вільний вихід із Союзу [34, с. 499]. Прихильники союзної держави та суверенітету союзної влади вважали, що союзна конституція не є договором між штатами, оскільки вона змінила власну природу, перетворившись із договору на закон, яким утворено не тільки союз держав, а й поєднано народ з єдиною державою. Таку позицію схвалювали творці американської Конституції О. Гамільтон, Дж. Медіссон, Дж. Джей, які розвивали свої ідеї в статтях «Федераліста». Зокрема,

О. Гамільтон передбачав, що слабкість конфедеративної організації США, закріпленої статтями Конфедерації 1781 р., буде подолано федеративним устроєм, оскільки тільки сильна центральна влада здатна створити міцну державу, не допустити внутрішнього розбрату й народних повстань.

Крім того, XVII ст. поклало початок ученню про юридичну особу держави. Спочатку державу називали або тілом (*corpus*), або особою, поділяючи її на дві різні частини, – народ і уряд. Уперше поняття «*persona civitas*», тобто «особа держави», застосував Т. Гоббс. Цьому періоду властива також індивідуалістична концепція держави, що усвідомлювалась як сукупність суверенних індивідів, утворена шляхом укладення договору, за умовами якого держава як ціле забезпечує визнані права кожної зі сторін і постає вищим суддею в суперечках. Унаслідок цього змінюється й власне поняття суверенітету. На думку німецького філософа Йоганна Готліб Фіхте, суверенітет держави фактично було замінено суверенітетом індивіда. Він критично ставився до держави, що залишила людині дуже мало свободи, і постійно наголошував, що держава, як і право, має тимчасовий характер, вона є лише продуктом певної епохи. Найприйнятнішим для нього державним устроєм була республіка. Доки майбутнє людство не стане «чистим відображенням розуму» та не повернеться до бездержавного стану, доти «абсолютна держава» спрямовуватиме всі індивідуальні зусилля на життя роду й «розчинятиме» їх у ньому. Як примусова установа та водночас інституція «вільного і ясного для себе мистецтва» абсолютна держава повинна ставити до всіх без винятку абсолютно однакові вимоги; від кожної особистості вимагати віддачі на користь суспільства всіх її індивідуальних зусиль. Це зумовлено тим, що в державі «індивідуальність усіх розчиняється в роді всіх», а сутність абсолютної держави полягає не в особистостях правителів. Найвищою владою тут є народ, який має безумовне право на зміну непридатного для нього державного устрою, зокрема шляхом революції, збройного повстання. До 1813 р. Й. Фіхте змінює свою позицію: у праці «Вчення про державу» підносить державу як якусь моральну ідею, як політичний союз, що є не наслідком особистих людських

цілей, а знаряддям Бога, підготовчою стадією для становлення Царства Божого на землі. Ідею народного суверенітету було замінено, як і в І. Канта, суверенітетом розуму [34].

Учень Й. Фіхте, німецький філософ Фрідріх Шеллінг, продовжує розвивати вчення про Божественну волю, яка, розвиваючись, розкривається в природі й людині та зумовлює появу держави, що, з огляду на це, є не довільним створенням людства, а розумним порядком, який має примусову силу та відображає абсолютну волю. Отже, суб'єктом суверенної влади й носієм суверенітету, на думку науковця, є держава як сукупність народу та уряду.

Дещо модифікував уявлення про суверенітет німецький філософ Г. В. Ф. Гегель, який розглядав державу як своєрідну субстанцію, живе ціле, що має самосвідомість і волю, власну індивідуальність, відособленість та незалежність від інших держав. У межах його напрацювань саме держава є суб'єктом суверенітету, який він поділяє на внутрішній і зовнішній. Сутність внутрішнього суверенітету, на його думку, полягає в тому, що держава є мислячою істотою, яка сама по собі розумна, об'єктивна й незалежна в прийнятті рішень від волі окремих осіб. Зовнішній суверенітет відображає свободу та самобутність, індивідуальність і самостійність держави як особистості у відносинах з іншими державами. Це дає право вимагати від інших держав визнання своєї індивідуальності [35, с. 305].

Юридичною особою іменує державу також Ганс Кельзен [36, с. 156]. М. Оріу зауважує, що держава перетворюється на юридичну особу поступово: «Це є не юридична особа, що існує від початку, передбачаючи організацію політичної та правової централізації, а, навпаки, – централізація, що існує від початку та поступово організовується в корпоративну юридичну особу» [37, с. 10]. Таким чином визначають державу і в сучасних дослідженнях: «оскільки держава є інституціоналізованою формою влади, вона здатна мати волю й діяти на юридичних підставах. Отже, держава має правосуб'єктність юридичної особи» [38, с. 39].

Про подальший розвиток теорії особи держави свідчить концепція С. Пуффендорфа про моральні сутності (*enta moralia*) як про особливі атрибути регулювання свободи людини та встановлення гармонії її життя. Складними *enta moralia* він уважав держави, розглядаючи їх як фіктивні утворення, що ґрунтуються на договорі щодо переважання одних фізичних осіб над іншими. Фактично сутність держави було зведено до особи правителя. Така механічна конструкція держави спричинила розподіл держави на народ та уряд [5, с. 144–145].

Крім цього, теоріям зазначеного періоду було властиве усвідомлення держави як єдиного суб'єкта права лише в міжнародних відносинах, а у внутрішніх відносинах уважалося, що вона передбачає сукупність зобов'язань між різними фізичними та моральними суб'єктами. Такі ідеї відображено в працях А. Шлецера, який стверджував, що держава – такий самий винахід людей, як пожежні каси. Отже, протягом тривалого часу державу розглядали як фіктивну особу, що виникає внаслідок поєднання волі та зусиль усіх індивідів і цілком представлена правителем (Крейтмаєр, Мозер, Стефан, Пюттер, Зекендорф). Представники історико-органічного напрямку (Віко, Гердер, Монтеск'є) поняття особи-держави суттєво не змінили. Лише Ш. Монтеск'є своєю теорією поділу влади піддав сумніву ідею суверенітету та єдності держави.

Відповідно, джерелом суспільної влади, як і раніше, уважався або суспільний договір та договір про підпорядкування, або Бог і його воля. Лише в XVIII ст. король Фрідріх Великий уперше у своїх політичних працях проголошує ідею державної особистості та її суверенітету. На його думку, народ разом із сувереном становили єдине тіло держави. Більш чітко поняття «юридична особа держави» визначив Альбрехт (Albrecht), розглянувши її як самотійно діючу, наділену правами «юридичну особу», яка перебуває над окремими особами та передбачає забезпечення не індивідуальних інтересів володаря чи підданих, а становить вищий суспільний інтерес. Особа держави почала сприйматися не як фікція, а як самотійний суб'єкт владарювання.

Надалі це вчення розвивали в своїх дослідженнях П. Лабанд, Г. Єллінек та ін. [5, с. 144–145].

Черговим етапом розвитку теорії суверенітету стала поява категорії «суверенітет нації». Визначення цієї категорії в юриспруденції є неоднозначним. Зокрема, чимало авторів застосовують її фактично в тому самому значенні, що й суверенітет народу. Так, Г. Померанц зазначає, що поняття «нація» сприяло переходу від вірності королю до суверенітету народу. На його думку, «нація – це піддані короля, які усвідомили себе сувереном» [39, с. 554]. Інші, навпаки, чітко розмежовують ці два поняття. Так, М. Оріу переконує, що нація – це «корпоративна й органічна концепція, що передбачає принцип порядку», а народ, або демос, становить «антикорпоративну та неорганічну концепцію» [40, с. 588].

У Стародавньому Римі націями називали групи чужинців із певного регіону, зазвичай пов'язаних кровними зв'язками, які не мали таких прав, як громадяни Риму [41, с. 38]. У своїх промовах Цицерон іменував націями віддалені та «варварські» народи. Згодом це поняття почали ототожнювати здебільшого з місцем народження. Цьому сприяли події 212 р., коли статус громадянина Римської імперії набули всі вільні її жителі. Існувала, наприклад, категорія «*patione Afer*» – громадяни імперії, які народилися в Африці.

У тогочасних світових мовах (наприклад, грецькій і давньоєврейській) також існували відповідні терміни для позначення чужинців, адекватні латинському слову «нація». У латинських варіантах Біблії, наприклад, термін «нація» вживався для позначення чужинців, тоді як слово «народ» (*populus*) було відповідником «народу, обраного богом», тобто євреїв. Таке «інструментальне» значення цього терміна (група чужинців, об'єднаних спільним географічним місцем походження чи споріднених кровно) залишалося незмінним протягом століть. Водночас від початку свого виникнення термін «нація» мав подвійний соціально-психологічний зміст: з одного боку, його розуміли як вербальний інструмент відчуження однієї спільноти від іншої, а з іншого – як вияв солідарності для тих, хто до нації не належав. Таким чином,

один із перших варіантів тлумачення терміна мав іноді відверте, іноді приховане ксенофобське значення.

Середньовіччя успадкувало і власне слово, і деякі його семантичні нюанси. Спочатку в історичних джерелах воно вживалося тоді, коли йшлося про віддалені, малознайомі народи, культура яких уважалася відсталою, чужою. Приблизно в 900 р. канонік Регіно Прюмський писав про те, що нації різняться між собою «походженням, звичаями, мовою та законами» (*diversae nationes populorum inter se discrepant genere, moribus, lingua, legibus*) [42]. Під час хрестових походів, коли знання про навколишній світ та інші народи стало більш ґрунтовним, «етнографічний зміст» слова «нація» став вагомим, з нього поступово зникли елементи зневаги. Для позначення інших народів і держав дедалі частіше вживали інше слово – «gens», що було синонімічне поняттю «нація» й підкреслювало значення територіального чи кровного походження особи. Об'єднання купців, караванам яких доводилося перетинати чимало кордонів, також називали себе націями, визначаючи таким чином свою рідну країну, місце походження [43].

Приблизно з кінця XIII ст. виникло ще одне значення поняття «нація». Цим терміном позначали представників того чи іншого спрямування на церковних соборах, причому до нації належали представники не лише церковних, а й світських прошарків певної країни. Нації передбачали угруповання тогочасних представників інтелектуальної, теологічної, політичної чи церковної еліти, об'єднаних територіальною ознакою.

У XV ст. слово «нація» було вжито і в юридичних документах. Так, у 1486 р. в одному з імперських законів уперше було застосовано назву «Римська імперія німецької нації» (*Romisches Reich deutscher Nation*). Згідно з різними версіями, термін «німецька нація» позначав єдність німців, а отже, мав суто етнічне й, певною мірою, територіальне значення: імперські закони діяли на територіях, заселених німцями [44, с. 7]. У Трансильванії в XV ст. існували три нації, які визнавалися юридично та мали представництво в трансильванському сеймі: угорці, шекелі й саксонці. Угорська нація складалася лише з

представників аристократії, тоді як мовний критерій не відігравав ніякої ролі. Водночас у політичному значенні слово «нація» в середні віки стосувалося, передусім, елітних верств населення й не застосовувалося відносно «нижчих прошарків», тобто більшості населення.

На думку американської дослідниці Лії Грінфелд, приблизно в XVI ст. відбулася перша кардинальна зміна у вживанні терміна «нація» [45, с. 6]. В Англії його почали застосовувати щодо населення цієї країни, воно стало синонімом слова «народ» (у латині слово «*populus*», тобто «народ», мало зовсім інше значення, аніж слово «*natio*»). «Ця семантична трансформація, – пише Л. Грінфелд, – означала появу першої нації у світі, нації в тому розумінні цього слова, у якому воно вживається сьогодні, а також початок ери націоналізму».

Протягом XVII ст. термін уже використовувався в деяких європейських країнах як відповідник поняттю «народ» і пов'язувався з такими категоріями, як «громадянство», «держава», позначаючи належність до певної територіально-політичної, а не суто етнічної чи мовної, спільноти. Категорія «нація» дедалі частіше ототожнювалась із поняттям «народ», тобто населенням країни, держави загалом.

В останній чверті XVIII ст. слово «нація» у французькій мові фактично стало еквівалентом слова «народ» (*peuple*) і вживалося як його відповідник. Д. Дідро у своїй відомій «Енциклопедії» визначав націю як значну кількість людей, що проживають на певній території та перебувають під керівництвом одного уряду [43, с. 26]. Абат Ватель у 1758 р. ототожнював націю з державою. Таке значення терміна набувало дедалі більшої популярності в мовах тих народів, у яких процес націотворення відбувався паралельно з процесом формування централізованої держави, політична еліта якої була відносно культурно однорідною.

Пізніше французький історик і лінгвіст Ернест Ренан (1882 р.) писав, що нація ґрунтується на двох аспектах. Перший передбачає, що вона повинна мати почуття загальної історії, особливо пам'ятати про спільні страждання, що здаються більш важливими, ніж конфлікти й непорозуміння, якими сповнена

історія. Другий полягає в тому, що люди повинні мати волю жити разом, тобто досягти якоїсь величі й продовжувати її плекати, що, на думку Ернеста Ренана, є суттєвою умовою для народу. Іншими словами, народ повинен постійно приймати рішення, виходити на референдум, тобто – це є перші кроки формування громад, суспільства. Бажання жити разом, на думку науковця, – єдиний критерій, на який треба зважати [46, с. 17–18].

Окремі дослідники вважають, що єдиною рисою, яка характеризує націю, є держава. Наприклад, Г. В. Ф. Гегель писав, що нації повинні подолати тривалий історичний шлях перед тим, як самовизначитися, тобто перетворитися на національні держави. Він називав додержавний період передісторичним, адже дійсна історія нації починається з моменту оформлення її як держави. К. Сілверт визначає націю як суспільство, у якому держава – соціальний інститут, де максимально задовольняється індивідуальна та групова лояльність. Р. Шугар доводить, що і нація, і держава є політичними концепціями, які приділяють відносно мало уваги національності, але розглядають усіх людей – мешканців цієї держави як згуртованість, як націю. А. Коббен, теж визначаючи націю політичною спільнотою, вважає, що це спільність, яка є або ж бажає бути державою [47, с. 11–13].

Отже, поняття «суверенітет нації» може мати різне змістове наповнення залежно від того, які позиції щодо його розуміння обстоює той чи інший дослідник. У політико-правовому сенсі найбільш важливе значення мають розуміння нації в етнічному та політичному аспектах. Політична нація передбачає об'єднання представників усіх національностей, що становлять населення певної держави. У цьому розумінні термін «суверенітет нації» наближається до поняття «суверенітет народу». Якщо ж націю розглядають як сукупність представників певної національності, то її суверенітет може означати можливість збереження національної культури, мови, традицій, релігії або навіть як можливість політичного самовизначення у формі політичного самоврядування, автономії чи створення власної національної держави.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що ідея суверенітету та його різновидів розвивалася стрімко, але поетапно, системно: «суверенітет монарха» – «суверенітет держави» – «суверенітет народу» – «суверенітет нації». Її виникнення було викликане необхідністю подолання феодальної роздробленості європейських держав та усунення церковного повновладдя. Якщо спочатку значення категорії «суверенітет» мало теологічне підґрунтя, стосувалося верховної влади в суспільстві та асоціювалося, передусім, з особою монарха, то надалі воно стосувалося держави як безособової організації публічно-політичної влади, а згодом усвідомлювалося властивістю права народу (суверенітет народу), нації (суверенітет нації). Крім того, аналіз наукових праць про витоки ідеї національного суверенітету, особливості її змістових інтерпретацій на певних історичних етапах розвитку суспільства дає змогу зробити висновок про можливість їх систематизації залежно від їх предметної спрямованості (правові, історичні, філософські, політологічні, соціологічні, лексико-семантичні джерела).

З огляду на різноманіття й неоднозначність термінології у сфері розуміння суверенітету та його видів, а також суттєвий вплив національної специфіки на всі процеси в сучасних державах, важливо більш глибоко проаналізувати та порівняти головні з цих понять відповідно до задач дослідження за допомогою методологічних підходів у юридичній науці.

1.2. Теоретико-методологічні підходи до розуміння національного суверенітету та його складових у юридичній науці

Розкривши історіографічну складову походження й розвитку поняття суверенітету та його видів, необхідно детально вивчити політико-правове явище «національний суверенітет», виявити його складові в юридичній науці.

Звісно, процес дослідження суверенітету, як і будь-якого іншого предмета дослідження, передбачає складну, різнорівневу систему методологічних принципів, підходів та способів, що дають змогу всебічно глибоко й ґрунтовно його дослідити. Не є винятком і такий політико-правовий феномен, як «національний суверенітет».

Власне ідея національного суверенітету як політико-правового явища в юридичній теорії та практиці, як було зазначено в попередньому підрозділі, не є новою. На нашу думку, вона завжди була та є фундаментальною аксіологічною підвалиною формування внутрішньої та зовнішньої політики багатьох держав світу, охорони й захисту прав, свобод, потреб, інтересів громадянського суспільства та нації загалом, особливо в умовах загроз цілісності суверенних держав. Розуміння нації як політичної, індивідуалізованої, синергетичної спільноти, усвідомлення власного призначення, ролі та цінностей з-поміж інших сприяє веденню ефективної «гри» на просторах міжнародних відносин.

Починаючи від часів політико-правового вчення Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббса, проблематика суверенітету та його видів у юридичній науці розробляється зазвичай у межах двох провідних концепцій. Зокрема, першою є концепція національного суверенітету, що ґрунтується на понятті «нація» в значенні неподільної та особливої колективної сутності індивідів. У межах другої концепції народного суверенітету носієм суверенітету є народ, що постає як конкретна спільнота громадян, поєднаних відносинами щодо спільного соціального контракту (договору).

Перша позиція передбачає судження, згідно з яким суверенітет належить нації, тобто абстрактній сутності, яку становлять люди, що проживають на певній території протягом певного періоду та підтримують зв'язок поколінь, традицій. Друга позиція ґрунтується на доцільності використання дефініції «народ» у значенні спільності націй та єдиного джерела влади. У юридичній науці народний суверенітет тлумачать як такий, що належить народу, тобто полінаціональній групі людей – мешканців певної території [48].

Водночас у демократичних державах, зокрема у Франції, відмінність цих двох варіантів часто трактують як недоцільну. Так, теоретичний компроміс, на думку зарубіжних учених, полягає в тому, що «національний суверенітет належить народові, який проживає на певній території». Однак, сучасні вчені переконують, що пов'язаність національного суверенітету з національною ідентичністю традиційно звертає рефлексію на чинники територіальної цілісності та незалежності нації як підвалину національної державності [49, с. 39–54].

Системний аналіз наявних джерел із проблематики суверенітету, форм його забезпечення, суверенної держави, суверенних прав тощо дає змогу зробити висновок про те, що автори використовували різноманітну методологію для вирішення своїх пізнавальних завдань. Це вчергове доводить багатовимірність і складність досліджуваного явища та необхідність застосування широкого спектра методологічних засобів для його ґрунтовного та об'єктивного осмислення. Водночас не можна стверджувати, що домінуючим став якийсь один загальновизнаний і традиційний підхід, світоглядна позиція, яку використовують більшість авторів. Так можна охарактеризувати хіба що методологію атрибутивного підходу, що пов'язує існування суверенітету з наявністю низки властивостей народу, нації, держави тощо. З огляду на зазначене, можна констатувати наявність декількох ключових методологічних підходів, що свідчать як про повноту інструментальних можливостей того чи іншого підходу, так і про прихильність автора до певної

світоглядної позиції: глобалізаційного, позитивістського, атрибутивного, інституціонального, природно-правового, категоріального й аксіологічного підходів.

Глобалізаційний підхід. Сутність його полягає в тому, що автори розглядають здебільшого не поняття суверенітету, а стан його забезпечення, тенденції прояву як явища правової та політичної дійсності, ураховуючи вплив таких існуючих факторів світового масштабу, як інтеграція та глобалізація. Так, наприклад, на думку російського вченого О. А. Сергуніна, нині на процес трансформації національного суверенітету впливає низка чинників, а саме: технологічні й економічні зміни, глобальні проблеми людства, регіональна інтеграція, прагнення уникнути військових протистоянь, збільшення кількості демократичних режимів.

Водночас чинник добровільності в скороченні обсягу суверенних повноважень держави серед них є одним із найважливіших. Він не виключає впливу, іноді досить жорсткого, на країни-порушники міжнародних правил і домовленостей, а також прямого втручання в справи тих держав, які не в змозі розв'язати внутрішні конфлікти. Подібні дії світової спільноти або окремих країн і блоків також впливають на трансформацію суверенітету, створюючи прецеденти на майбутнє. Важливу роль у цьому процесі відіграє також світова громадська думка, адже чим ширшим є коло країн, які свідомо обмежують свій суверенітет для підвищення престижу й отримання цілком реальних переваг, тим найменш ефективною видається політика держав, які не йдуть на такі обмеження.

Процеси інтернаціоналізації вийшли на якісно новий рівень. Найбільший суверенітет, тобто найменші обмеження у використанні суверенних прав, нині мають держави ідеологічно й економічно закриті (Китай, Іран, Саудівська Аравія, деякі інші мусульманські країни, Північна Корея, Куба). Нерідко саме через наявність їх «суверенних прав» (наприклад, права створювати ядерну зброю) у світі виникають гострі конфлікти. Загалом же навіть їх суверенітет

починає звужуватися. Щодо розвинутих держав, то тенденція делегування ними своїх повноважень регіональним і глобальним організаціям очевидна. Виняток становлять Сполучені Штати Америки, що дають змогу собі інколи ставити власні національні інтереси вище світових і союзницьких [50].

Під впливом потужних чинників держава поступово поступається своїм місцем основного суверена більшим, зокрема наднаціональним, утворенням і структурам. На нашу думку, надалі ця тенденція буде лише посилюватися. Однак також очевидно, що в окремих сферах суверенітет буде звужуватися (наприклад щодо питань економічної стратегії), а в інших – закріплюватись. Зокрема, міцнітимуть етномовні, культурні та соціальні функції держави. Суверенітет залишиться одним із найважливіших принципів міжнародних відносин. Усередині власне держав різні політичні сили по-різному розуміють національні цілі, різнитися може також і трактування загальних цілей.

На тлі обмеження обсягу національного суверенітету спостерігається також тенденція до суттєвої активізації націоналізму, що втілюється в прагненні навіть найменших націй світу отримати власний національний суверенітет. Зауважимо, що яким би м'яким не був зовнішній вплив на країни, у яких немає ресурсів для самостійних перетворень, він позначиться на їх суверенітеті. Обмеження суверенітету відбувається на двох рівнях: регіональному (країни, що розвиваються, об'єднуються в регіональні спільноти, щоб разом відстоювати власні інтереси) і глобальному – у межах протистояння розвинених країн і тих, що розвиваються (проблема Північ – Південь). Лише певне інституціональне рішення зрештою сприятиме встановленню нового, більш-менш стабільного світового порядку. Для того, щоб такий світовий порядок став реальністю, світогляд еліт і націй (народів) повинен суттєво трансформуватися, унаслідок чого національні проблеми почнуть розглядатися крізь призму та в контексті загальних (регіональних і світових) завдань і проблем [50].

Позитивістський підхід. Згідно з наявними світоглядно-методологічними уявленнями, якщо в багатонаціональній (поліетнічній) державі, носієм державного суверенітету є держава, то носієм народного суверенітету є загал її населення, носієм же національного суверенітету (в потенційній формі) є окремий етнос, що входить до складу цієї держави, має культурну спадщину, багатовікові звичаї. Зазначена розосередженість суверенітету є дестабілізуючим чинником, адже в такому разі одне одному протистоять два явища однієї сутності: державний та національний суверенітети. Пов'язано це з тим, що кожен (майже кожен) етнос прагне реалізувати свій національний суверенітет, самовизначившись і суб'єктивувавшись у політичному розумінні, тоді як держава перешкоджає цьому суб'єктивуванню, оскільки воно означає знищення або обмеження державного суверенітету.

Повний збіг усіх видів суверенітетів, на думку О. В. Картунова, можливий лише в національній (мононаціональній) державі, оскільки категорії «народ» і «нація» в ній практично є тотожними, як в аспекті формально-правовому (національна держава, а отже, народ як сукупність суверенів цієї держави утворюється внаслідок самовизначення певної нації і є інституцією, похідною та інструментальною щодо останньої), так і в аспекті практично-політичному – незважаючи на те, що на території національної держави мешкають особи іншоетнічного походження, уже сама «арифметична перевага» державотворчої нації робить її політичну волю визначальною. Тому в мононаціональній державі національний суверенітет і народний суверенітет є також тотожними. Державний суверенітет у національній державі, з огляду на ті самі причини, є підрядним і похідним від суверенітету народно-національного. Суперечності між цими суверенітетами в національній державі є неможливими, адже «всі ці суверенітети органічно пов'язані й тісно переплетені, долаючи головні суперечності та проблеми» [51, с. 604].

Таким чином, усі три види суверенітету взаємопов'язані та водночас універсально теоретично самостійні. Загалом народний суверенітет як

здійснення всієї повноти влади народом можна вважати передумовою і суверенітету державного, і суверенітету національного. Реалізація народного суверенітету у вигляді державної влади можлива лише зі створенням держави або державного утворення, оскільки лише в цьому разі волі народу надається державно-обов'язкова сила. Водночас реалізація національного суверенітету повинна враховувати настрої громадян інших національностей, які проживають на тій самій території, поважають історію та культуру державоутворюючої нації та відстоюють загальнонаціональні інтереси громадянського суспільства й держави загалом. Якщо національний суверенітет зумовлює проголошення держави лише певної нації, це може порушити інтереси інших громадян і навіть призвести до непорозуміння між ними (наслідком можуть бути навіть громадянські сутички на ґрунті національної самоідентичності).

Таким чином, суверенітет держави, з одного боку, кореспондує з народним суверенітетом, коли народом вважаються всі громадяни, що проживають на її території незалежно від їх національної приналежності, з іншого боку, з національним суверенітетом, коли держава одночасно втілює інтереси головної титульної нації. Водночас державний суверенітет усвідомлюється формою захисту специфічних національних (міжнаціональних, загалом народних) інтересів.

І. І. Погорська та Д. М. Лакішик переконують, що надто тривалий історичний період домінування Вестфальської моделі світоустрою не викликав суттєвих заперечень, однак сучасний світовий простір представлений не лише класичними національними державами, а й інтегративними територіальними утвореннями (союзами, співдружностями тощо), що не відповідають класичному політико-територіальному зразку й зумовлюють цілий спектр різних підходів щодо теоретичного розуміння цього явища. Зокрема, міжнародний вимір використання просторово-організаційного підходу дає змогу вважати відрив соціальної практики від території принциповою рисою доби глобалізації. Результат її вияву на практичному рівні міжнародних

контактів постає у вигляді проблеми організації глобальної влади та її дефіциту, а стискування простору й часу відкриває кордони, змінюючи контактні механізми. Радикальніший, аніж територіальний, посттериторіальний простір є простором політичних можливостей, де практика прямої участі громадян у соціальній взаємодії стає альтернативою глобальної політики. Отже, у формуванні зовнішньополітичних стратегій, істеблішмент повинен урахувати, що реалізація «суверенної» влади неможлива без володіння ресурсами щодо її здійснення. Чим меншими є останні, тим більшим стає номінальний суверенітет [49, с. 35–54].

Автори намагаються охарактеризувати суверенітет у зовнішньому та внутрішньому вимірах, що є важливим для просторового аспекту розуміння суверенітету. Характеризуючи зовнішній вимір суверенітету, вони обстоюють позитивістську позицію, оперуючи поняттям конституції як нормативним актом вищої юридичної сили, завдяки існуванню якого можна говорити про наявність або відсутність суверенітету.

На думку науковців, у внутрішньому вимірі суверенітет постає як ідея остаточної та абсолютної влади в політичному співтоваристві. Тут суверенітет як властивість і держава нерозривно пов'язані. Зовнішній вимір суверенітету визначається, насамперед, як конституційна незалежність, як влада, джерелом якої є конституція держави. Отже, суверенітет виражається в правовій, а не у фізичній реальності. При цьому дослідники двох вимірів роблять висновок про те, що центральна роль суверенітету як організуючого фундаментального принципу в системі міжнародних відносин, по суті, залишається незмінною.

Водночас суверенітет уже не сприймається як щось дане, фіксоване, недоторканне. Тема видозміни (розмивання, перетворення, скорочення, зникнення) національного суверенітету розглядається здебільшого в межах вивчення глобалізації та процесу становлення нового світового порядку, а також у зв'язку з військовими діями щодо окремих країн. Однак причини трансформації суверенних прерогатив держави досліджені недостатньо

ґрунтовно. Трансформації національного суверенітету як політико-правового явища представлені як процес, що відбувається під впливом потужних наднаціональних сил. Проте важливим є також такий аспект: національний суверенітет значною мірою скорочується добровільно самими національними державами. Таким чином, можна констатувати подвійний характер трансформації національного суверенітету в умовах глобалізації. З одного боку, посилюються фактори, що викликають скорочення номенклатури й обсягу суверенних повноважень держав, з іншого – більшість держав добровільно обмежують свій суверенітет [52].

Провідний російський учений П. А. Оль зазначає, що національний суверенітет існує в двох аспектах: формально-юридичному та фактичному. Формально-юридичний національний суверенітет він розглядає як єдину, неподільну, невідчужувану та невіддільну владу організованої в державі сукупності всіх громадян (нації). Національним суверенітетом фактично є верховна державна влада, що утверджена у своїх економічних і політичних правах домінуючою частиною населення. Для національної (моноетнічної) держави проблема національного суверенітету полягає у внутрішньому співвідношенні влади нації та державної влади як представників цієї нації. Зовсім протилежне, на його думку, значення національного суверенітету існує в багатонаціональних країнах (поліетнічних). У цьому разі ідея національного суверенітету пов'язується з певною етнічною спільністю, яка не має власної державності, проте самостійно обирає шлях власного розвитку [53].

Доповнюючи наукові переконання вченого П. А. Оля, український науковець, конституціоналіст В. Ф. Мелашенко, у своїх працях зазначає, що національний суверенітет може бути потенційним і реальним. Ні народний, ні державний суверенітети не мають такого поділу, оскільки держава, а отже, і народ, не можуть перебувати в потенційно-суверенному стані. Якщо держава не є суверенною, то її просто не існує. Водночас нація (спільнота) може реально існувати як нація, не будучи суверенною реально (не маючи національної

держави, але володіючи набором невід'ємних природних прав), проте маючи всі підстави для утворення цієї держави, тобто постаючи суверенною потенційно. Оскільки такі підстави має кожна високорозвинута етнічна спільнота, то в юридичній науці є поширеним висновок про те, що «потенційним суверенітетом володіє практично будь-який етнос, незалежно від того, має він свою державність чи ні, оформився він у таку історичну спільність, як народ, визнали його інші держави й нації чи ні» [54, с. 5].

Таким чином, і народний, і державний, і національний суверенітети є надзвичайно тісно переплетеними, складними юридичними поняттями та політико-правовими явищами, тим більше, що перше поняття, на думку багатьох вітчизняних сучасних учених, є родовим щодо двох інших. Водночас слід ураховувати, що всі три різновиди суверенітету не є тотожними і що їх взаємонакладання та збіг є умовою бажаною, проте необов'язковою.

Атрибутивний підхід. Не менш актуальним є використання атрибутивного підходу, сутність якого полягає в розумінні суверенітету як певної властивості (атрибуту) невід'ємної від існування явища нації, народу тощо. За відсутності нації як першопричини в цьому співвідношенні існування суверенітету є неможливим, адже нація розглядається як фактор-причина, а суверенітет – як фактор-наслідок. Зазначений вище підхід досить активно використовується під час здійснення характеристики держави та її інститутів, коли держава та її діяльність висвітлюються крізь призму таких її атрибутів, як влада, апарат, законодавство.

Водночас дедалі активніше наділення національного суверенітету юридичними рисами в науці призвело до того, що власне поняття національного суверенітету почало ототожнюватись з окремим правом чи сукупністю певних національних прав. При цьому юридичне право народу, нації на самовизначення постає як атрибут суверенітету. Зокрема, на думку російського вченого В. В. Євгенєва, під впливом національних ознак національний суверенітет почали розуміти як «право кожної нації на

самовизначення та самостійний розвиток» [55, с. 78]. Р. А. Тузмухамедов вважає, що «національний суверенітет – це сукупність суверенних прав нації» [56, с. 59].

На нашу думку, більш обґрунтованою є позиція тих авторів, які вважають, що суверенітет – це не власне право, а певна властивість (універсальна якість суверенів) держави, народу чи нації, яка є умовою, підставою для відповідних прав, а отже, її атрибутом.

Один із провідних науковців сфери державознавства Й. Д. Левін переконаний, що «суверенітет не складається з прав; він є підставою прав, відображаючи разом з тим і характер здійснення цих прав» [15, с. 80].

Водночас заслуговує на увагу ґрунтовна та розгорнута позиція І. А. Куян, яка у своїй монографічній праці відобразила оригінальний підхід щодо розуміння суверенітету. На її думку, це – певна здатність суверена володіти верховенством і незалежністю панівної влади, зумовлена життєдіяльністю суспільства, що є уособленням поєднання пануючого суспільного інтересу й верховенства суспільної волі [57, с. 30].

Р. А. Мюллерсон зауважує, що «суверенітет – не просто певний обсяг компетенцій, який можна ділити з ким-небудь, а політико-правова якість держави» [58, с. 17]. Це свідчить про його атрибутивний підхід, у межах якого суверенітет постає як якісна ознака, а отже, властивість держави.

Такий самий контекст використання атрибутивних ознак явища наявний і в працях видатного українського вченого-етнополітолога В. Й. Старосольського, який проблематику забезпечення прав і свобод нації досліджував у контексті національного питання, де суверенітет пов'язувався з правами нації. Науковець стверджував: «Послідовне здійснення права нації як суспільної, колективної цілісності означає народну суверенність. Звідси висновок: домагання права національного самовизначення – це специфічна форма здійснення ідеї народної суверенності. Змістом останньої є право нації визначати державну форму буття, створювати власну національну державу».

Визнавши націю самостійним центром надособистісних інтересів, мусимо визнати її «природним» власником держави; «натуральним» центром інтересів, яким має слугувати державний механізм. «Народна суверенність» є тотожною «суверенній нації». Не випадково французька революція проголосила, що «засада всієї суверенності є в нації» [59].

Інституціональний підхід. Згідно з наявними світоглядно-методологічними уявленнями, інституціоналізм виник на основі визнання того факту, що суспільство, колективи (сім'я, члени однієї професії, добровільні асоціації тощо) є установами інтегративними, тобто такими, що забезпечують об'єднання суспільства в національну державу. Організаційне підґрунтя суспільства постає як сукупність інститутів різного походження та функціонального призначення. Інститути інтерпретують по-різному, залежно від специфіки та пізнавальних завдань, які формулюють автори, проте в найбільш загальному розумінні інститут розуміють як сукупність суспільних відносин, завдяки яким до взаємодії долучаються суб'єкти, об'єкти, предмети, засоби взаємодії тощо. Такий методологічний підхід дає можливість охарактеризувати національний суверенітет як певний інститут – сукупність явищ-елементів, що становлять однорідну сферу суспільних відносин, спрямованих на реалізацію потреб вільного самовизначення. Так, наприклад, у працях Л. А. Моджорян національний суверенітет розглядається як «такий інститут, що відстоюється, або вже як набуте право на самовизначення, аж до відокремлення й утворення самостійної держави» [60, с. 72].

Природно-правовий підхід. Використання такого підходу вирізняється оригінальністю, адже він передбачає розуміння суверенітету як явища та вивчення відповідно до нього суверенних прав нації, народу. Уважається природним, що людина, сукупність людей та їх об'єднання від народження, об'єднання мають певну свободу й зумовлений їх природою перелік недоторканих прав, зокрема право на самовизначення. Аналогічна світоглядна позиція в розумінні національного суверенітету притаманна працям

українського вченого В. М. Хропанюка, який національний суверенітет визначає як «право на самовизначення аж до відділення й утворення самостійної держави». На його думку, у багатонаціональних державах, утворених шляхом добровільного об'єднання нації, суверенітет здійснюється цією складною державою. З огляду на природу суверенітету, він не може належати лише одній нації. Отже, цілком природно, що суверенітет належить усім представникам багатонаціонального об'єднання, які за своєю природою (природними властивостями) мають право не тільки відділятися в процесі самовизначення, а й утворювати самостійну незалежну державу, як явище, похідне від суверенного права народу. Залежно від того, яким способом нації, що об'єдналися, здійснили своє право на самовизначення – шляхом об'єднання в союзні держави чи шляхом федерації на базі автономії або конфедерації, – державний суверенітет, здійснюваний цією багатонаціональною державою, повинен гарантувати суверенітет кожної з націй, що об'єдналися.

У першому разі це досягається шляхом забезпечення суверенних прав суб'єктів союзу, що уступили частину своїх прав багатонаціональній державі, а в другому – суверенітет націй забезпечується шляхом охорони автономії національних держав (національних утворень – автономій). Але в обох випадках багатонаціональна держава в особі своїх вищих органів є носієм суверенітету не окремої нації, а суверенітету, що належить саме цій багатонаціональній державі, що виражає як загальні інтереси всіх націй, так і специфічні інтереси кожної з них (ідеться саме про державний суверенітет). Головним є те, щоб багатонаціональна держава в будь-яких її різновидах забезпечувала реальний суверенітет кожної з націй (національних прав, свобод тощо).

Схожу позицію обстоює І. Куян, зазначаючи, що якщо розглядати питання зв'язаності держави правом, більшість із цих концепцій об'єднує утвердження та обґрунтування принципу верховенства права, який можна

вважати концентрованим вираженням ідеї правового обмеження державної влади [61, с. 33].

Категоріальний підхід. Зважаючи на всі вищезазначені сучасні методологічні підходи, які використовують автори для висвітлення різних аспектів явища суверенітету, необхідно виокремити також категоріальний підхід. Він є близьким до лексико-семантичного підходу, проте ґрунтується на співставленні й використанні термінів (понять, категорій), що є однопорядковими та належать до одного категоріального ряду.

Національний суверенітет як абстрактне поняття можна розкрити через зв'язок із категоріями «нація», «правові відносини при безпосередній участі нації», «національні права, потреби, інтереси». Саме в цих категоріях відображено й конкретизовано уявлення про природу національного суверенітету, що дає змогу нам, аналізуючи категоріальні ряди окремих наукових досліджень, проникати в сутність розуміння явища вищого рівня, що характеризуються за допомогою сукупності категорій або понять. Такий підхід до вивчення суверенітету можна вважати категоріальним, адже лише шляхом пізнання змісту й обсягу певної сукупності категорій та понять, що належать до одного ряду, можна сформувати загальну картину уявлень про досліджуване явище.

Так, наприклад, використовуючи зазначений підхід, автори вдаються до визначення змісту таких категорій, як «нація», «народ», «народність» тощо, намагаючись привнести свої авторські інтерпретації до елементів їх традиційного змісту, що зрештою може суттєво впливати на формування загального уявлення про суверенітет.

У межах інтерпретацій категорії «нація» зарубіжні та вітчизняні юридичні джерела містять безліч суджень щодо тлумачення цього поняття. Так, німецький філософ і соціолог Юрген Хабермас у своїх напрацюваннях робить висновок про те, що найпершим значенням такої категорії було ім'я римської богині народження – Natio [62]. Тобто від самого початку значення цього слова

пов'язували з чинниками генетичними, а не волюнтаристськими (а громадянство, звісно, належить саме до останніх). Пізніше словом «нація» почали позначати спільноти, об'єднані територіально-географічними та мовно-культурними чинниками. У такому трактуванні нація постає як спільність, що має виразний етнічний характер. Мислитель підкреслює, що саме в такому значенні цей термін застосовується протягом усього Середньовіччя, починаючи з якого він проникає в народні мови. Навіть німецький класик І. Кант писав, що «та множина, яка визнає себе об'єднаною в громадянське ціле завдяки спільному походженню, називається нацією».

Водночас у період пізнього Середньовіччя з'являється й інше трактування поняття нації, про що йшлося в попередньому підрозділі, – як сукупності носіїв суверенітету. Проте вже в середині XVIII ст., на думку Ю. Хабермаса, обидва значення поняття «нація» – як «родова спільнота» та як «народ держави» – переплітаються. Французька революція робить націю джерелом державного суверенітету й відображає цей факт у власній Конституції. За кожною нацією тепер слід визнати право на політичне самовизначення [62].

А. В. Міцкевич із цього приводу зазначає: «У галузі міжнародного права нація безсумнівно є суб'єктом прав нації на самовизначення. Визнання права нації на самовизначення є найважливішою вимогою демократичного режиму. Галузь міжнародних і федеративних відносин зачіпає глибокі політичні відносини цілих народів, що покладені в основу самого формування держави та внутрішнього національного права». Проте народ, класи, нація – це категорії політики, а не права. Вони необхідні в юридичній науці, передусім, для визначення сутності, соціально-політичної природи правових категорій, що відображають їх, проте не можуть їх замінити.

У сучасних інтерпретаціях суверенітету використовується також таке складне поняття, як «вольові національні відносини», які регулюються внутрішнім національним правом, унаслідок чого воля народу повинна бути

виражена через визначення організації [63, с. 42]. Таким чином, А. В. Міцкевич, визнаючи, що нація є суб'єктом державно-правових відносин, які виникають під час формування союзної держави, фактично виключає націю зі сфери дії державного права та зараховує її до політики з огляду на те, що воля нації може бути реалізована через певну організацію, що постає суб'єктом правовідносин, тобто через державу.

Така позиція, на нашу думку, є сумнівною. Так, піддавати сумніву правосуб'єктність нації тільки тому, що вона бере участь у правовідносинах не безпосередньо, а через певні політико-правові інститути, є те саме, що сумніватись у правосуб'єктності юридичних осіб, у тому числі й держави. Адже і юридичні особи, і держава також не вступають у правовідносини як такі, від їх імені безпосередньо діють певні державні органи (посадові особи).

Більш прийнятною є точка зору Б. В. Щетиніна. Він критикує позицію авторів, які вважають, що народ і нація – категорії політичні, а не правові, з огляду на що їх не можна розглядати як суб'єкти державного права. На думку науковця, «народ і нація як носії суверенітету не можуть не бути суб'єктами державного права. Інакше складно уявити, у яких формах вони можуть реалізувати свій суверенітет» [64, с. 50].

Ю. Г. Судніцин, вивчаючи питання про правове регулювання національних відносин, доводить, що нація може реалізовувати свою правосуб'єктність як в опосередкованій, так і в безпосередній формах [64, с. 95, 103–104]. У такому разі вирішальне значення має те, чиї інтереси представляють органи, що є учасниками правових відносин. Констатувати опосередковану участь нації в правових відносинах можна лише тоді, коли відповідні органи виражають її волю, представляють національні інтереси та, відповідно, виступають від імені нації і захищають їх. Причому вираження інтересів конкретної нації має бути головною (фундаментальною) функцією цих органів, тобто вони повинні виникати або створюватись як структури, що виражають національні інтереси та реалізують власне економічні, політичні,

культурні й інформаційні потреби конкретної нації. Лише за таких умов зазначені органи можуть усвідомлюватись у правових відносинах як національні.

Підставами виникнення правових відносин за умов безпосередньої участі нації Ю. Г. Судніцин вважає такі обставини:

- вирішення територіальних питань у зв'язку з національним розмежовуванням;
- вирішення питань про вдосконалення державно-правового статусу тієї чи іншої нації [64, с. 102–103].

Цей перелік більш детально конкретизує у своїх працях радянський учений, державознавець Б. В. Щетинін, стверджуючи, що нації постають суб'єктами державно-правових відносин під час:

- визначення форм своєї національної державності, тобто в процесі самовизначення;
- можливої наступної зміни форм національної державності;
- входження до складу союзної держави (співдружності, союзу);
- вирішення питання про зміну території республіки;
- обрання до складу палати депутатів, які представлятимуть у парламенті інтереси нації тощо [64, с. 43–45].

Розглядаючи специфіку участі націй у міжнародному житті, В. Я. Бойцов обґрунтовує думку про те, що «треба розрізняти суспільні відносини, суб'єктами яких постають безпосередньо нації, а також ті суспільні відносини, однією зі сторін яких є створені націями держави, союзні й автономні республіки...» [65, с. 125]. Обґрунтовуючи можливість безпосередньої реалізації правосуб'єктності нації як соціальної спільноти, науковець зазначає, що «вони (нації) не мають чітко вираженого ступеня організаційної сформованості, що є специфічною ознакою соціальних утворень. Юридичні права соціальних спільнот визначені найбільш загальним чином; сфера їх участі в правових відносинах порівняно вузька, хоча самі правові

відносини за їх участі встановлюються у зв'язку з вирішенням найбільш важливих суспільних питань, що стосуються ключових інтересів усього народу, тих чи інших націй або окремих соціальних утворень» [65, с. 81].

Аналогічна позиція наявна також у працях російського вченого В. І. Леушина. На його думку, соціальні спільноти, до яких належить і нація, є «суб'єктами права в особливих, передбачених законом випадках... Однак найчастіше соціальні спільноти діють через громадські та державні організації» [66, с. 361].

Така точка зору є досить сумнівною, адже складно уявити власне можливість національного суверенітету та зумовленої суверенітетом правосуб'єктності в деякій абстрактній спільності людей, які не мають «чітко вираженого ступеня організаційної сформованості». Адже виявлення загальної волі вже саме по собі передбачає відповідну чітко структуровану організацію, через яку вона може бути реалізована.

Радянський учений Л. І. Спиридонов зауважує, що нації, які розглядаються як неперсоніфіковані утворення, дійсно можуть набувати «окремих властивостей правосуб'єктності». Інколи вони навіть «утворюють елементи організації, які надають змогу виробляти та формулювати загальну волю (наприклад, під час референдумів). Однак ступінь їх персоніфікації такий, що вони безпосередньо, на жаль, не є суб'єктами юридичних відносин...» [67, с. 190].

Більш правильною виглядає позиція, згідно з якою нації беруть участь у державно-правових відносинах як специфічні колективні громадянські суб'єкти, чия суверенна воля реалізується через політичні форми організації. Так, І. Є. Фарбер вважає, що «нації – це соціальні спільноти..., які набувають своїх прав та реалізують їх тільки через певні організації» [68, с. 59]. На думку С. С. Алексєєва, нації можуть виступати в конкретних правових відносинах шляхом представництва в державних і громадянських організаціях [69, с. 84].

Водночас усі процитовані вище автори, на нашу думку, нехтують тією обставиною, що власне поняття «нація» передбачає наявність певної (синергетичної) організації. Саме формальною організованістю зумовлена відмінність звичайної сукупності людей, що характеризуються загальною культурою, мовою та традиціями, від нації як певним чином структурованої соціальної самодостатньої системи, здатної самостійно брати участь у суспільних відносинах і відстоювати загальні (загальнодержавні) та приватні інтереси. Таким чином, саме ствердження, що нація бере участь у правових відносинах через певні політичні організації, є недостатньо точним. На нашу думку, більш доцільним є формулювання, що відповідає етносоціальній концепції: нація організована як певна соціально-політична, синергетична система, що бере участь у правових відносинах.

Також можна погодитись із висловленою в юридичній літературі думкою про те, що нації визнаються носіями міжнародних прав та обов'язків де-факто, в силу володіння суверенітетом. Суверенітет як підґрунтя міжнародної правосуб'єктності робить нації «первинними суб'єктами міжнародного права», незалежними від інших суб'єктів та будь-якої політичної влади [70, с. 7]. Однак треба враховувати ту обставину, що нації можуть брати участь у міжнародних відносинах лише з питань реалізації права на самовизначення [71, с. 74–75]. У юридичній науці це право розглядається не у вузькому сенсі, як одне з декількох прав, а як комплекс суб'єктивних прав нації. Так, Л. В. Сперанська зауважила, що право нації на самовизначення та права нації як суб'єкта конкретних правових відносин співвідносяться як єдине ціле та його складові [72, с. 127–132].

Не менш важливою категорією, стосовно методики якої нині тривають дискусії, є категорія «права нації». Положення про те, що право на самовизначення є головним правом нації, підтримує більшість вітчизняних і зарубіжних учених.

Так, український професор П. М. Рабінович, характеризуючи різні права нації, зазначає, що право на існування та право на самовизначення належать до «найважливіших, визначальних головних прав нації (народу)» [73, с. 15]. Науковець визначає ключові права нації як «певні можливості кожної нації (народу), що необхідні для нормального її існування й розвитку в конкретно-історичних умовах, що об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства та мають бути загальними й рівними для всіх націй (народів)» [73, с. 14]. На підставі поглибленого аналізу категорій «нація», «права нації» вчений розробив досить розгалужену класифікацію головних прав нації, серед яких запропонував поділяти права нації на фізичні, етнічні, культурні, економічні та політичні.

Фізичними правами він уважав право на соціальну безпеку, національний і міжнародний мир, мирне співіснування з іншими націями, народами; право на екологічну безпеку, тобто підтримування навколишнього природного середовища в стані, необхідному для збереження й відтворення здорового генофонду нації; забезпечення життєво необхідного рівня матеріального добробуту нації.

До *етнічних прав* належали, передусім, права на культивування своєї мови, специфічного духовного менталітету, національних звичаїв і традицій, повної назви нації, яку вона набрала для себе.

Економічні права передбачали право володіти, користуватись і розпоряджатись усіма природними та матеріальними ресурсами на своїй території.

Водночас *політичними правами* науковець визнавав право на політичне самовизначення, тобто визначення свого державницького статусу або як автономії чи територіально-національного утворення в складі іншої держави, або як держави, що входить до об'єднання декількох держав [73, с. 14–15].

Російський учений В. С. Нерсисянц виділяє такі права нації, як:

– право кожної нації на свою територію та середовище існування;

- право на рідну мову, культуру й традиції;
- право на самовизначення та добровільний вибір відповідної форми державності або іншого типу участі в житті суспільства [74, с. 34].

Таким чином, у визначенні прав нації В. С. Нерсисянца здебільшого наявні політичні мотиви (зокрема, він наполягає на праві вибору форми державності). Крім цього, невід'ємною умовою існування нації він вважає територію. Дещо іншу позицію щодо цього питання обстоює Ю. В. Бромлей. На його думку, територія є «найважливішою умовою формування етносу, проте вже сформований народ не обов'язково зберігає її» [75, с. 18].

З метою підтвердження таких ідей енциклопедичні джерела визначають положення, згідно з якими головними правами нації є такі:

- право на існування та вільний розвиток, володіння реальною можливістю визначати характер свого національного життя, у тому числі спроможність реалізовувати право на політичне самовизначення (державна самоорганізація – аж до створення самостійної держави);
- право на вільний розвиток національних потреб – економічних і соціальних;
- право на духовно-культурний розвиток, повага національної честі й гідності, розвиток національної мови, звичаїв, традицій;
- право розпоряджатися природними та матеріальними ресурсами на своїй території;
- право на мирне співіснування з іншими народами й націями;
- право на екологічну безпеку тощо [76, с. 684].

Від прав нації як колективного суб'єкта потрібно відрізнити національні права, які слід розглядати як фундаментальні права людини. До таких належать, передусім, право на вільну національну самоідентифікацію та право на захист від дискримінації за національною ознакою [77, с. 610–611].

Національний чинник у правовому регулюванні суспільних відносин на підставі аналізу міжнародних відносин і практики правового регулювання в

інших державах світу дає можливість зробити висновок про те, що необхідність урахування національного чинника в правовому регулюванні ідеї суверенітету нації зумовлена низкою причин, а саме:

- накопиченням історичних образ та історичної несправедливості щодо окремих національних спільнот;
- наслідками примусової асиміляції;
- необхідністю відновлення історичної справедливості, поновлення прав депортованих та їх нащадків;
- утратою значною частиною суспільства духовно-ціннісних орієнтирів;
- відсутністю достатніх можливостей для вільного національно-культурного розвитку окремої особи та окремих спільнот;
- проявами упередженого ставлення до представників окремих національних спільнот, міжнаціональної напруженості, ксенофобії;
- порушеннями прав окремих осіб за національною ознакою;
- відсутністю рівноправного діалогу між різними національними спільнотами.

Право на національну самоідентифікацію є одним із головних, визначальних прав людини, пов'язаних із її формуванням як особистості, неповторної індивідуальності. Без забезпечення для кожної людини реальної можливості усвідомити й визначити власну національну приналежність буде неможливим формування, розвиток та існування відповідних національно-культурних і національно-етнічних спільнот, що має стати обов'язковим етапом на шляху до створення в майбутньому суверенної нації.

Доки держава не забезпечить достатніх умов для здійснення права на національну самоідентифікацію, подолання міжнаціональної напруженості в суспільстві та досягнення міжнаціональної злагоди буде неможливим. Зазначене право має усвідомлюватись як один із головних критеріїв визнання демократичного характеру держави та її правової системи. Водночас воно становить фундаментальну методологічну основу для дослідження

особливостей, закономірностей і специфіки сучасних міжнаціональних (національно-етнічних) відносин.

З огляду на задачі дослідження, треба визначити категорію «суверенні права». Необхідно з'ясувати, чи співпадають такі юридичні поняття, як «суб'єктивне право» та «суверенне право»? На нашу думку, ці поняття є досить близькими за змістом, проте водночас вони є цілком самостійними теоретичними та практичними категоріями. У юридичній теорії суб'єктивне право тлумачать як певну юридично закріплену та гарантовану можливість поведінки, що належить тій чи іншій особі. Суб'єктивні права мають усі суб'єкти права.

Одне й те саме суб'єктивне право може належати одночасно багатьом суб'єктам. Суверенне ж право – це право верховне, виключне, що належить відповідному суб'єкту й не належить нікому іншому. Наприклад, Конституція України в ст. 73 визначає, що питання про зміну території України вирішуються виключно шляхом проведення всеукраїнського референдуму. Отже, право змінювати територію України є суверенним правом саме українського народу. Водночас, відповідно до ст. 74 Конституції, «референдум не допускається щодо законопроектів із питань податків, бюджету та амністії» [78]. Таким чином, вирішення зазначених питань належить до суверенних прав держави. Держава, як публічно-політична організація влади, має бути наділена спеціальними повноваженнями, які дають змогу їй належним чином виконувати покладені на неї функції від імені нації. Саме тому деякі питання, – наприклад, встановлення та скасування податків, розроблення бюджету та контроль за його виконанням, оголошення амністії стосовно певних категорій осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, – є виключним суверенним правом держави.

Аксіологічний підхід. На нашу думку, досліджуючи національний суверенітет слід використати аксіологічний (ціннісний) підхід як своєрідний спосіб пізнання. Він тісно пов'язаний із науково-пізнавальним підходом, який

має на меті відкриття законів функціонування об'єкта, підведення різних явищ під загальні поняття. Тому ціннісний підхід існує об'єктивно та ґрунтується на необхідності отримання двох типів інформації про об'єкт – наукової та ціннісної. Аксіологічний підхід є інтегруючим, він імпліцитно присутній у кожному з концептуальних дослідницьких підходів і за його допомогою визначається: по-перше, цінність національного суверенітету в праві; по-друге, здатність національного суверенітету в праві втілювати в життя певні людські цінності; по-третє, ціннісне, емоційне наповнення національного суверенітету в праві. За сучасних умов в Україні, аксіологічне розуміння національного суверенітету набуває пріоритетного значення разом з іншими основоположними цінностями, такими як верховенство права, свобода, рівність, національна єдність, соціальна та культурна цілісність суспільства, безпека співіснування в зовнішньому політико-правовому просторі, мир, стабільність тощо. Так, наприклад, характеризуючи національний суверенітет в умовах української правової дійсності, О. В. Картунов підкреслює таку його аксіологічну рису, як можливість нації на вільне самовизначення. Автор підкреслює, що власне національний суверенітет має особливу аксіологічну специфіку відносно суверенітету взагалі. На думку провідного українського етнографа О. В. Картунова, він є не просто верховенством і владною монополією, а «реальною спроможністю нації в розумінні етнонації вчиняти певні дії», зокрема, зберігати й вільно розвивати власне культурне поле, соціальну структуру, політичну й економічну організацію, правову систему тощо, а також у міру потреби змінювати їх моделі [51]. Саме в реальній спроможності здійснювати свої суверенні права, а не в нормативному закріпленні полягає цінність національного суверенітету.

Таким чином, за результатами осмислення та систематизації методологічних підходів, що використовуються представниками різних галузей наукового знання, зокрема права, філософії, політології виявляється можливим запропонувати методику оцінювання стану реалізації національного

суверенітету, що складається із сукупності критеріїв, за якими характеризуються окремі сфери політичного, економічного та культурного життя суспільства, стан забезпечення правового порядку, реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави, зокрема:

- закріплення й функціонування в національній правовій системі загальнолюдських цінностей та механізмів їх реалізації;
- фактична наявність у членів суспільства можливостей користуватись основоположними демократичними правами й свободами;
- вільний культурний розвиток титульної нації та національних меншин;
- готовність суспільства та його представників до демократичних процедур формування, оновлення, розвитку системи органів влади, до діалогу та компромісу з представниками інших країн і міжнародної спільноти, до захисту національних інтересів.

Кожний із вищезазначених критеріїв є результатом пізнання суверенітету нації як його реальної властивості в одному із контекстів, що ґрунтується на використанні домінуючого світогляду, тобто на певному методологічному підході.

Отже, підсумовуючи зазначені положення, необхідно зазначити, що поняття суверенітету та характеристика його видів, форм і засобів забезпечення має свою багатовікову історію, сутність якої полягає в наданні пріоритетів у використанні того чи іншого методологічного інструментарію залежно від складності політичних процесів та відповідної політичної кон'юнктури на тому чи іншому історичному етапі розвитку суспільства, а також залежно від дослідницьких науково-пізнавальних завдань і потреб практики державного будівництва.

У процесі вивчення значущості цього інституту державності серед сучасних дослідників, на жаль, не існує однастайності щодо розуміння його сутності й ролі в юридичній практиці. Частина науковців з урахуванням плюралістичних підходів дотримується традиційних уявлень про національний

суверенітет як особливу теоретико-правову категорію, а інші – уважають за необхідне переглянути загальноприйнятну генезу національного суверенітету з огляду на глобалізаційні процеси.

Незважаючи на різноманітність методологічних підходів, що використовуються представниками юридичної та політичної наук у дослідженнях відомих фахівців із проблематики національного суверенітету, наявні та належним чином охарактеризовані такі найсуттєвіші риси національного суверенітету, як:

- фактична здатність нації на повновладдя;
- можливість носія розпоряджатися власною долею та ресурсами;
- сукупність суверенних прав на вільний вибір соціально-економічного та політичного ладу;
- право на цілісну національну територію, економічну й політичну, інформаційну незалежність;
- право на розвиток власної мови та культури, повагу національної гордості й гідності.

Логічним є висновок про те, що такі властивості національного суверенітету потребують комплексного використання різних методів у їх єдності та взаємному доповненні, визначення правильного співвідношення між методами, «традиційними» для юридичної науки та новими – соціологічними, філософськими, політологічними підходами, емпіричними й теоретичними, якісними та кількісними прийомами його пізнання, використання яких повинно супроводжуватися відповідною їх трансформацією, пристосуванням до специфіки предмета дослідження.

Очевидно, що в умовах глобалізації національний суверенітет як політико-правове явище, невід’ємна властивість держави, на думку багатьох учених, змінює своє сутнісне значення та потребує нового концептуального оформлення. Водночас фундаментальною основою його розуміння, існування та забезпечення повинна бути юридична практика визнаних світом

міжнародних інституцій, загальнонаціональні інтереси, цінності й потреби громадянського суспільства загалом.

Висновки до розділу 1

Дослідивши історіографічну проблему походження, теоретико-методологічну складову політико-правового феномена «суверенітет» та його видів у юридичній науці, можна зробити низку висновків.

1. Найсуттєвішою політичною та юридичною умовою існування держави як територіальної організації населення є її суверенітет. Поняття суверенітету та його видів має свою багатовікову «революційну» історію. Воно виникло поступово, на вістрі складних політичних процесів у державах, політико-правової думки всесвітньовідомих учених, на підставі державно-політичної практики та сьогодні продовжує своє існування й швидкий розвиток. Останніми десятиріччями суверенітет як юридико-політична категорія та невід’ємна властивість держави під дією процесів глобалізації та інтеграції зазнає глибинних трансформацій.

Зважаючи на зазначене та беручи до уваги предмет нашого дослідження, у процесі розкриття теорії праворозуміння складного політико-правового явища «національний суверенітет», з’ясування шляхів його реалізації, ми ґрунтовно проаналізували генезу його походження та розвитку, виявили тенденції до видозміни в сучасних глобалізаційних умовах. На підставі цього було здійснено характеристику теоретичних уявлень про витоки ідеї суверенітету, національного суверенітету, особливостей їх змістових інтерпретацій на певних історичних етапах розвитку суспільства, його форм.

2. З огляду на дискусійність положень сучасного розуміння теорії національного суверенітету та з метою досягнення необхідного рівня обґрунтованості отриманих висновків у дисертації охарактеризовано методологічне підґрунтя наукової проблематики національного суверенітету шляхом висвітлення інструментальних можливостей позитивістського, соціологічного та природно-правового підходів, що переважають у сучасних

наукових пошуках.

На підставі цього обґрунтовано необхідність використання комплексної методології, де, з огляду на тенденції методологічного плюралізму, крім вищезазначених підходів, виправданим є застосування формально-догматичного, діяльного та компаративного підходів, що надає можливості найбільш повно та адекватно відобразити генезис, зміст і практику реалізації національного суверенітету в юридичній науці.

3. Запропоновано методику оцінювання стану реалізації національного суверенітету, що передбачає сукупність критеріїв, за якими характеризуються окремі сфери політичного, економічного та культурного життя суспільства, стан забезпечення правового порядку, реалізації внутрішньої та зовнішньої політики держави, зокрема: закріплення та функціонування в національній правовій системі загальнолюдських цінностей і механізмів їх реалізації; фактична наявність у членів суспільства можливостей користуватися основоположними демократичними правами та свободами; вільний культурний розвиток титульної нації і національних меншин; готовність суспільства та його представників до демократичних процедур формування, оновлення, розвитку системи органів влади, до діалогу й компромісу з представниками інших країн і міжнародної спільноти, до захисту національних інтересів.

4. Удосконалено сутнісну характеристику ознак національного суверенітету, серед яких вказується на такі, як властивість носія; фактична здатність нації на повновладдя; можливість носія розпоряджатися своєю долею та ресурсами; сукупність суверенних прав на вільний вибір соціально-економічного та політичного ладу; на цілісну національну територію; економічну й політичну, інформаційну незалежність; на розвиток своєї мови та культури, на повагу національної гордості й гідності.

5. Розкрито аксіологічне розуміння національного суверенітету як загальнолюдської гуманістичної цінності, що за сучасних умов в Україні набуває пріоритетного значення разом з іншими основоположними цінностями, такими, як верховенство права, свобода, рівність, національна єдність,

соціальна та культурна цілісність суспільства, безпека співіснування в зовнішньому політико-правовому просторі, мир, стабільність тощо.

6. Конкретизовано зміст головних понять теорії національного суверенітету, її складових та характеристики співвідношення обсягів їх змісту в юридичній науці. Зокрема, дефініцію «народ» ми визначаємо як сталу соціально-етнічну сукупність громадян різної національності певної держави, що компактно проживає на спільній території та на підставі універсального загальнообов'язкового права, яке вона санкціонувала, провадить різнорівневу діяльність як єдине джерело влади у всіх її сферах.

Нація, на нашу думку, – це самодостатня, організована як певна соціально-політична, синергетична система, що сформувалася протягом певного історичного часу на певній території та здатна на підставі міжнародних і суверенних природних, невід'ємних прав провадити виважену, толерантну різнорівневу діяльність як єдине джерело влади в усіх її сферах на принципах поваги інших націй (народів), відстоювати загальнонаціональні (державні) та приватні інтереси на міжнародній арені.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОСМИСЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

2.1. Національний суверенітет і право нації (народу) на самовизначення

Юридико-правовий інститут «національний суверенітет» та його складові, як було зазначено в попередньому розділі, є одним із фундаментальних правових явищ, що досліджуються в правознавстві. Проблеми розуміння національного суверенітету, його генези, види, форми та право на самовизначення є теоретично та методологічно складними для осмислення, а отже, періодично стають предметом гострих дискусій у правовій, політичній, економічній, інформаційній сферах, причому головними труднощами на сьогодні є наявність у правознавців суттєвих розбіжностей у розумінні поняття й механізмів його забезпечення [79, с. 26].

Так, серед напрацювань сучасних західних і вітчизняних науковців сьогодні чітко простежується критика традиційного суверенітету. Вони стверджують, що визнання держав суверенними так само, як півстоліття тому, є ігноруванням сучасної дійсності. Активізація взаємозалежності, ознакою якої є глобалізація, стимулює вчених до всебічного уточнення цього поняття.

Останні 60 років цивілізований, демократичний світ живе за правилами Загальної декларації прав людини [80], яка й сформулювала сучасний вектор поступу людства, охорони та захисту їх фундаментальних суверенних прав. Права та свободи людини визнанні невмирущою трансцендентною цінністю, але так само очевидно, що й свобода кожного є неодмінною умовою свободи всіх. І тому не випадково, що автор Декларації – ООН, яка у своєму Статуті проголосила основоположною метою власного існування «знову ствердити віру

в основні права людини в рівність великих і малих націй», доклала чимало зусиль до закріплення колективних прав людини, ключовим із яких стало право націй (народів) на самовизначення.

Уже в Декларації про надання незалежності колоніальним державам і народам, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1960 р., було однозначно проголошено, що «підкорення народів іноземному ярму та владарюванню і їх експлуатація є відкиданням основних прав людини», а отже, «усі народи мають право на самовизначення; у межах цього права вони вільно встановлюють власний політичний статус і здійснюють свій економічний, соціальний та культурний розвиток» [81].

Процес набуття незалежності та реалізації права на самовизначення є досить складним і для кожної нації своєрідним, особливим. У кожної нації (народу) свій історичний шлях здобуття незалежності та реалізації права на самовизначення. Одні нації мали в минулому власну державу чи окремі елементи державної організації й тепер прагнуть її відновити. Інші – раніше не мали своєї держави, але вже усвідомили свою самотність, неповторність, спільність інтересів і прагнуть до створення національної держави. Але всі вони мають однакове право на самовизначення.

Першу спробу теоретично обґрунтувати право народів на самовизначення здійснив ще наприкінці 20-х рр. XIX ст. швейцарський юрист-міжнародник І. Блюнчлі. У 1896 р. Лондонський конгрес II Інтернаціоналу визнав принцип національного самовизначення загальнодемократичною вимогою [82, с. 3]. Прихильником цієї позиції був також відомий російський юрист А. Д. Градовський. У своєму фундаментальному дослідженні «Національне питання в історії та літературі» він писав: «Кожне національне суспільство, здатне до самостійного історичного життя, має право створювати свою політичну форму, згідно зі своїми прагненнями й потребами», тобто утворювати «особливу державу» [83, с. 10]. Держава, на його думку, є «політико-юридичною формою народності».

Якщо розглядати цю проблему з історичної точки зору, то в розвитку права на самовизначення можна виділити декілька періодів, зокрема:

1. Від епохи Реформації до війни за незалежність США (початок XVI ст. – кінець XVIII ст.). Під час реформаційного руху в Німеччині релігійно-етнічні концепції стали початковим імпульсом обґрунтування прав народів. Потім Нідерландська революція закріпила право на суверенітет. Завершується цей період боротьбою пригнічених народів британських колоній проти іноземного володіння. Саме американська Декларація Незалежності 1776 р. стала фактично обґрунтуванням права на самовизначення як права на відокремлення та створення незалежної держави.

2. Від Французької революції до Першої світової війни (кінець XVIII ст. – 1918 р.), коли вирішальну роль відігравало вчення Гердера, згідно з яким людство складається з народів, які є об'єктивними сутностями. Однак, все одно, спостерігались значні розбіжності відносно того, що утворює народ або націю. Значна увага приділялась економічному фактору, численному населенню, території, ресурсам у формуванні повноцінної нації. Невеликим державам у XIX ст. було важко досягти визнання як національних. Загалом у XIX ст., а згодом і в XX ст. вимоги національного самовизначення стали ідейно-програмовими лозунгами національно-визвольних рухів.

3. У період із кінця Першої світової війни до кінця Другої світової війни (1918–1945 рр.) цей принцип був головним під час організації устрою Європи по-новому в державному розумінні.

Швейцарський історик У. Альтерматт вважає, що етнонаціональний принцип безпосередньо стосується права народів на самовизначення, яке після Першої світової війни стало лозунгом міжнародної політики. Після так званих «Чотирнадцяти пунктів» американського президента Вудро Вільсона поняття «право народів на самовизначення» почало використовуватись як рушійна сила для створення національних держав [84, с. 103–104]. Подальші мирні договори після Першої світової війни намагались реалізувати зазначений принцип. Було здійснено спробу привести державні кордони у відповідність до кордонів

національностей, але на практиці (особливо в Центральній та Східній Європі) це не було реалізовано. Країни-переможниці та їх союзники проголосили неможливим для себе втрату територій, при цьому етнонаціональний принцип відігравав другорядну роль, що значною мірою ілюструє його відносність.

4. Після Другої світової війни до розпаду СРСР (1945–1990 рр.) колонії європейських держав політично звільнились, право на самовизначення знову почали застосувати в резолюціях міжнародних організацій. Це знайшло своє відображення в пактах ООН щодо прав людини 1966 р. Поряд із визначенням «захист меншин», було введено поняття «захист народностей». Це відповідало підвищенню самосвідомості етнічних груп та вимогам щодо їх міжнародно-правової охорони. Протягом 1960-х рр., коли колонії перетворилися на самостійні держави, їх кордони відповідали адміністративним кордонам колишніх колоніальних держав. Загалом такий засіб створення держав не мав нічого спільного з правом народів на самовизначення, навіть якщо декларації ООН необґрунтовано це стверджували. Для нових держав «третього світу» колоніальні держави свавільно встановили нові кордони. Згодом почав діяти принцип внутрішнього самовизначення, який передбачав, що в межах державного об'єднання різноманітні народності мають право на культурну самобутність, представництво в політичних органах. Тобто право на самовизначення стало сприйматись як захист меншин, корінного населення.

Водночас прагнення до національного відродження та вимоги самовизначення призвели до міжнаціональних конфліктів у низці регіонів. Для окремих країн це й нині є загрозою для територіальної цілісності (наприклад, Іспанії, Франції, Англії та ін.).

5. Від початку руйнування СРСР (початок 1990-х рр.) до сьогодення. Після розпаду соціалістичної системи держав націоналізм став найбільш сильною рушійною силою в Східній Європі під час створення нових держав. Право народів на самовизначення несподівано знов опинилося в центрі політичних дебатів. Так, у кінці XX ст. – на початку XXI ст. у Східній Європі досить несподівано виник світ нових держав, прикордонні лінії якого

визначили етноси та релігії. Менші етноси потребували державного суверенітету. Після тривалого періоду тоталітаризму нація та релігія стали найбільш могутніми силами, що сприяли встановленню ідентичності.

Східноєвропейці, як і представники Західної Європи в XIX ст., вбачали в нації засіб реалізації громадянської свободи. Багато народів Східної Європи здобули незалежність мирним шляхом (окрім Югославії). Але більшість дослідників Заходу вважають, що нові національні держави на території СРСР не були утворені шляхом демократичної передачі кордонів. Як правило, внутрішні адміністративні кордони були оголошені зовнішніми державними кордонами, незалежно від того, чи були таким чином роз'єднані народності, чи ні. Міжнародне співтовариство під час розпаду СРСР дало згоду на ті принципи, які воно використовувало в період деколонізації Азії та Африки. Західні історики та політологи вважають, що з падінням СРСР можна говорити про розпад колоніальної імперії, але процес розпаду ще не закінчився, доказом чого є озброєні конфлікти Росії на Кавказі й Україні [84, с. 110].

Загалом право на самовизначення почало насправді реалізовуватися тільки в XX ст. Із самовизначенням і національним відродженням багаточисленних та малочислених народів пов'язані надії на збереження мови, національної культури й самобутності, на відродження або створення національної державності. Але здебільшого, на жаль, право на самовизначення є фікцією.

У юриспруденції право на національне самовизначення тісно пов'язане з правом людини та є похідним від нього. Логіка такого висновку є елементарною й незаперечною: підневільний стан спільноти автоматично призводить до підневільного стану всіх, хто до неї належить. Тому безглуздом є переконання членів цієї спільноти в їх свободі, якщо вони мають змогу користуватися певними правами лише як поодинокі фізичні особи й не мають такої змоги як загал, «демос-етнос»: «... надання індивідуальних прав та користування ними лише тоді матиме сенс, коли народ загалом буде вільним і матиме право розпоряджатися власною волею на свій розсуд. Якщо ж народові

відмовлено в цьому праві, то всі індивідуальні права будуть примарними» [85, с. 9].

Саме тому принцип самовизначення передбачає не лише права народів, а й відносини між державою та особою [86, с. 28]. Отже, перешкоджання реалізації права на національне самовизначення слід уважати не лише порушенням прав відповідної спільноти, а й масовим порушенням індивідуальних прав і свобод усіх її членів, або «масовим порушенням прав людини».

Право нації на самовизначення – провідне право серед колективних прав. Основні права нації – це «певні можливості кожної нації (народу), що необхідні для нормального її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку людства й мають бути загальними та рівними для всіх націй (народів)» [73, с. 14]. Так, П. Рабінович, як ми зазначали в попередньому розділі, поділяє права нації на фізичні, етнічні, культурні, економічні й політичні, серед яких виокремлює право на самовизначення як одне з «найважливіших, визначальних основних прав нації (народу)» [73, с. 15]. Загалом використання понять «нація» і «народ» як синонімів саме в контексті права на самовизначення є характерним для багатьох науковців [82, с. 35]. Водночас О. Картунов та Ю. Римаренко вважають, що нації та народи є різними формами розвитку етносів, хоча й визнають можливість використання терміна «народ» у значенні нації [87, с. 128–126].

Право націй на самовизначення в юриспруденції виникло внаслідок трансформації національного принципу побудови держав наприкінці XIX ст. – початку XX ст. Його, не називаючи буквально, фактично визнавали ті науковці, які були прихильниками об'єднання в XIX ст. Італії та Німеччини, поновлення державності наприкінці XX ст. Польщі, Чехії, Ірландії, Латвії, Литви, Естонії тощо.

Фактично процес становлення права на самовизначення почався з 1792 р., коли відбулося приєднання папських Анклавів Авіньйон і Венсенн до Франції

на основі плебісциту. Його було визнано в процесі розпаду колоніальної системи спочатку в ст. 1 Статуту ООН, що набрав чинності в 1945 р., а потім – у Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, прийнятій резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1960 р. № 1514 XV-ю, а також подальших міжнародних пактах і деклараціях ООН.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. (у обох пактах – ст. 1) також закріплено положення, відповідно до якого: «Усі народи мають право на самовизначення. Через це право вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток... Усі держави, учасники цього Пакту... повинні, відповідно до положень Статуту ООН, заохочувати здійснення права на самовизначення та поважати це право» [88].

Особливість поняття права на самовизначення полягає не лише в тому, що воно формально закріплене в актах національного та міжнародного права. Одним із важливих аспектів сутнісної характеристики явища є аналіз принципового підґрунтя його створення, розвитку та функціонування. Так, наприклад, у Декларації про принципи міжнародного права (від 24 жовтня 1970 р.) зазначено: «Через принцип рівноправ'я та самовизначення народів, закріпленого в Статуті ООН, усі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право відповідно до положень Статуту» [89].

У зазначеній Декларації передбачено, що способами здійснення права на самовизначення можуть бути «створення суверенної та незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави чи об'єднання з нею, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу».

Аналогічні принципи закріплені в документах Наради з безпеки та співпраці в Європі – Хельсінкському Завершальному акті 1975 р., Підсумковому документі Віденської зустрічі 1986 р., документі

Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБСЄ 1990 р. та інших міжнародно-правових актах.

У працях Манчіні, Блюнчлі, Ренана, Градовського було сформульовано принцип національності, зокрема обґрунтовано положення про доцільність існування за будь-яких умов однонаціональної держави. Принцип «один народ – одна держава» усвідомлюється як вічна істина. Виникнення цього принципу було пов'язано з поширенням національно-визвольних рухів у Європі та американських колоніях. Професор П. Манчіні у своїй лекції «Про національність як основу міжнародного права» ґрунтувався на положенні про те, що національності (етнічні спільноти) за своєю суттю володіють повним суверенітетом і фактично є суб'єктами міжнародного права [90, с. 50].

Привертає увагу також і проблемний аспект висвітлення національного суверенітету та права на самовизначення, зумовлений не лише методологічною основою, а й політичними інтересами, потребами окремих політичних або економічних груп, що сповнюють доктрину національного суверенітету дискусійними питаннями. Зокрема, розглядаючи проблематику реалізації права націй на самовизначення, окремі автори його містифікують, інші, навпаки, – вважають вияв національних намагань націоналізмом. Право націй на самовизначення як один із ключових принципів міжнародного права досить детально обґрунтовано в деклараціях та інших документах ООН. Звернемося до цього питання детальніше через його історичну складову.

З прийняттям Статуту ООН право націй на самовизначення завершило своє юридичне оформлення як один з основних принципів міжнародного права. Так, ст. 1 звертає увагу на «розвиток дружніх відносин між націями на основі поваги принципу рівноправності та самовизначення народів» [91]. Водночас конкретний зміст принципу не розкривається.

У 1960 р. цей принцип було конкретизовано в Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам: «Усі нації мають право на самовизначення. Завдяки цьому праву вони самостійно вирішують питання про свою політичну систему та вільні здійснювати свій економічний, суспільний та

культурний розвиток... Недостатня політична, економічна й соціальна підготовленість або недостатня підготовленість у галузі освіти ніколи не повинні використовуватися як привід для затримання досягнення незалежності». Загалом ця Декларація має антиколоніальний характер і є моральним, політичним і правовим підґрунтям антиколоніалізму.

У 1966 р. було прийнято ще два важливі документи: Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. В обох пактах у ст. 1 закріплено право народів на самовизначення, згідно з яким вони вільно встановлюють свій економічний і політичний розвиток, розпоряджаються своїми природними багатствами та ресурсами, а також зазначено, що жоден народ не може бути позбавлений притаманних йому засобів існування.

У Декларації 1970 р. це право було найбільш повно сформульовано: «Усі народи мають право вільно визначати, без втручання ззовні, свій політичний статус та здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток, і кожна держава повинна поважати це право відповідно з положеннями ООН». Право на самовизначення тут трактується не лише як можливість створення незалежної держави, а й як вільний вибір своєї політичної системи. Це вільна інтеграція або об'єднання з будь-яким незалежним державним утворенням, здійснення будь-якої політичної системи, яку обере собі нація. У цьому сенсі право націй на самовизначення усвідомлюється як принцип природного права, що ґрунтується на загальнолюдських моральних нормах. Але право вільно розпоряджатися власною долею не повинно приводити до порушення або обмеження інтересів інших народів (націй), що проживають на спільній території.

Алжирська загальна декларація прав народів 1976 р. підтвердила право народів на самовизначення, збереження національно-культурної ідентичності, демократичний режим, а також використання різних методів опору, у тому числі за допомогою сили (ст. 1–7, 28–29) [92].

М. Буроменський підкреслює, що «принцип самовизначення дійсно «переріс» відведену йому роль в антиколоніальній боротьбі. Крім цього, молоді держави не прагнули до обмеження такої ролі в міжнародно-правових документах і з самого початку формулювали зобов'язання у сфері принципу самовизначення так, що вони сягали за межі моменту створення нової держави, як, наприклад, право вільно йти обраним шляхом, розвивати свою систему, створювати власні політичні інститути тощо. Завдяки цьому принцип самовизначення почав усвідомлюватись як постійне, тривале право народу, незалежно від наявності чи відсутності в останнього політичної організації у вигляді держави» [93, с. 98].

На думку О. Куця, Ю. Куца, В. Лісничого, «національне самовизначення – ключовий принцип етнополітики та найбільш послідовний вияв демократизму в національних відносинах» [94, с. 50].

Недостатня визначеність принципу самовизначення та численні приклади зловживання ним призводять до певного скептицизму щодо нього. Сенегальський юрист Д. Тіам заявив, виступаючи в Комісії міжнародного права, що позитивного права на самовизначення не існує. Схожу думку висловив кіпріот Яковідес. На думку Т. Франка, принцип самовизначення, який, можливо, був найдинамічнішим принципом ХХ ст., перебуває під загрозою через його непослідовність і руйнівну силу [95, с. 153].

Однак В. Карташкін та П. Маркс вважають, що «спроби заперечувати наявність юридично обов'язкового принципу самовизначення в сучасному міжнародному праві, обмежити сферу його дії та поставити під сумнів важливість цього принципу для загального дотримання прав і свобод людини суперечать не лише Статуту ООН і Пактам про права людини, а й багатьом іншим найважливішим міжнародно-правовим документам. Сьогодні це право посідає важливе місце в ст. 1, загальній для обох Пактів про права людини, і практично всі юристи визнають його юридичну обов'язковість» [96, с. 305].

Таким чином, принцип самовизначення зберігає своє важливе значення. Це положення кілька разів підтверджувалося Міжнародним судом, зокрема в

рішенні по справі про Східний Тимор, у якому зазначено, що принцип самовизначення «є одним із головних принципів сучасного міжнародного права» [95, с. 153].

Принцип самовизначення, з огляду на процеси деколонізації, набув досить широкого визнання, зокрема Комісія міжнародного права свого часу навіть внесла до проекту Кодексу злочинів проти миру й безпеки людства такий склад міжнародного злочину: «Встановлення або збереження силою колоніального панування або будь-якої іншої форми іноземного панування як такого, що суперечить праву націй на самовизначення, закріпленому в Статуті ООН» [96, с. 304–305].

Таким чином, одним із головних принципів міжнародного права є визнання рівноправності всіх народів (націй) та право народів на самовизначення, включаючи право вільного вибору й розвитку свого соціально-політичного статусу. Адже формулювання права націй на самовизначення в міжнародних пактах є компромісним, а тому не завжди зрозумілим та суперечливим. Наприклад, суперечливим є розуміння суб'єкта права на самовизначення. Право колоніальних народів на самовизначення викликає менше суперечок стосовно суб'єкта права і щодо його змісту. Офіційна точка зору ґрунтується на тому, що володарем права на самовизначення в контексті деколонізації варто визнати населення колонії, тільки не народ як етнічну спільноту.

Окремі дослідники підкреслюють, що право на самовизначення має не нація, а народ, оскільки жодна нація не існує в «чистому» вигляді, а є народами, які становлять єдине територіальне ціле. Однак у міжнародних конвенціях і деклараціях право на самовизначення зафіксовано за націями. Наприклад, згідно з Декларацією про принципи міжнародного права, весь народ, який проживає на певній території, незалежно від раси, віросповідання та кольору шкіри, є суб'єктом права на самовизначення.

Крім того, спеціалісти-міжнародники зауважують, що англійською мовою поняття «народ» і «нація» вживаються як синоніми [97, с. 42]. На нашу думку,

це спричиняє неоднозначність і суперечність у розв'язанні й без того складного питання, адже передбачає можливість по-різному трактувати поняття суб'єкта права на самовизначення. У межах європейської політичної традиції XIX–XX ст. саме за націями закріпилась ідея права на самовизначення. Цей підхід і нині має багато прихильників, але викликає певне політичне невдоволення в народних масах.

На сьогодні поняття «народ» також має дискусійний характер. У юридичній науці його чітко не визначено, хоча й визнано категорією конституційного права. Так, наприклад, відомий американський діяч правозахисного руху Е. Клайн зауважує, що в Пактах про права людини народ постає як етнічна спільнота (тобто спільність осіб з однаковою мовою, культурою, територією, господарськими ресурсами, достатніми для створення окремої держави) [98].

На думку У. Альтерматта, підґрунтям розуміння права народів на самовизначення є хибне переконання, що всіх людей на землі, принаймні теоретично, можна поділити на народи. Але навряд чи можна описати народи за допомогою дефініцій, які містять об'єктивні критерії, а тому залишається тільки суб'єктивна класифікація. Сьогодні та майже завжди протягом попередніх епох саме політичний процес, а не народний дух, визначає, що таке народ. Насправді той, хто має силу, і визначає, хто та до якого народу належить, і втілює в життя власні дефініції. Ніхто не може об'єктивно визначити, чому, наприклад, німці, поляки, угорці, прибалтійці та інші є народами, а чеченці, баски, каталонці – тільки національні меншини. Кожне визначення стосовно народів і меншин відображає відповідне політичне співвідношення сил.

М. Бердяєв запропонував замінити принцип нації як суб'єкта самовизначення на принцип народу задовго до того, як такий висновок зробило міжнародне співтовариство. Він також доводить плідність ідеї федерації народів, що заперечує ідею суверенності національних держав. Ще на початку XX ст. він зазначив: «Немає нічого більш шкідливого, ніж ідея суверенності

національних держав, яку так цінують народи і яка водночас може призвести до їх загибелі» [99].

Етнічні меншини також активно використовують термін «самовизначення», держави ж відхиляють його щодо меншин. З одного боку, існує позиція, що визнає право меншин на самовизначення та відокремлення, з іншого – звертають увагу на суперечливий характер і значну небезпеку його реалізації, а деякі заперечують право меншини на самовизначення, включаючи відокремлення за міжнародним правом (у жодному з міжнародних документів безпосередньо за меншиною право на самовизначення не визнано). У міжнародних документах поняття «меншина» та «народ» різняться. Це відображено в Пакті про громадянські та політичні права (ст. 1, 27), а також у Декларації принципів Гельсінського заключного акта (принцип VII, VIII). Це дає змогу зробити висновок про те, що в сучасному міжнародному праві меншина не є «народом» стосовно реалізації права на самовизначення.

Цікавим, на нашу думку, є критерій розмежування понять «меншина» і «народ», який запропонував Я. Симонідес. На його думку, «меншина» має державу походження, тоді як «народ» може бути визначений як «нація», що не має власної держави [100].

Міжнародне та внутрішньодержавне право надають мало підтримки меншинам у їх сподіваннях на самовизначення. Нині в міжнародному праві з'явився новий принцип, що пов'язаний із правом меншин на внутрішнє самовизначення та автономію, не загрожуючи суверенітету держави. Тобто це право здійснюється, насамперед, у межах конституції певної держави.

Відповідно до загальнотеоретичних положень, будь-яке право має свого адресата, який визначається з різним ступенем конкретизації. Теж саме стосується права на самовизначення, адресованого також певним суб'єктам, що мають бути нормативно визначені. Без з'ясування суб'єктного підґрунтя характеристика будь-якого права є абстрактною, безпредметною, а отже, утрачає сенс. Тому аналіз суб'єктів – носіїв права, так само, як і аналіз нормативної основи здійснення зазначеного права, є обов'язковим. Крім того,

виділення різних категорій суб'єктів у межах одного права свідчить не тільки про їх різний статус, а й виявляє їх особливості та методику правового регулювання щодо реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Г. Страшуненко зауважує, що вітчизняні юристи ще в 50–60-х рр. XX ст. обґрунтовували положення про те, що «суб'єктом права на самовизначення є народи, нації, народності, а також народи, які складаються з кількох націй, народностей чи національних груп, мають спільну територію, одну чи кілька спільнот (історичну, культурну, мовну, релігійну тощо) та об'єднані спільною метою, якої хочуть досягти шляхом самовизначення» [101, с. 29].

Л. Карапетян вважає, що в міжнародних документах установлено «право народів на самовизначення не лише для одного «кровоплемінного» етносу, що проживає компактно, а й для народу, який складається як з «моноетносу», так і інших етнічних груп, що проживають спільно з титульним етносом на цій території» [102, с. 269].

Таким чином, як на нашу думку, розуміння суб'єкта самовизначення як етнічної спільноти – це майже єдиний підхід, у межах якого право на самовизначення наповнюється реальним змістом, оскільки етнічні кордони, хоча вони й умовні, усе ж таки мають більш об'єктивний, стабільний характер, ніж кордони адміністративні.

Ще одним проблемним питанням теоретико-правового розуміння національного суверенітету є проблема народів, не репрезентованих в ООН: вони не мають повноцінного міжнародного статусу. Для того, щоб хоча б частково виправити таке становище, у 1991 р. у Гаазі було створено Організацію непередставлених націй та народів.

Наступним питанням проблемного характеру слід уважати ставлення окремих авторів до ідеї самовизначення, ототожнення її з нацистською або фашистською ідеологією. Так, В. Тишков однозначно зводить принцип самовизначення народів до сепаратизму етнічних спільнот, називаючи його порушенням норм моралі [103, с. 5–6]. Водночас, на думку Л. Карапетяна, «так само можна вважати аморальними й нелегітимними ті державні режими, що

перешкоджають моральному вибору народів, які прагнуть до свого самовизначення згідно з міжнародно-правовими нормами й принципами... Тому проблему самовизначення народів у формі сецесії не можна розглядати в аспекті заподіяння шкоди більшості населення цієї держави. Це питання слід розглядати в аспекті захисту інтересів як більшості, так і меншості, тим більше, що в реальному житті самовизначається не один етнос, а всі етнічні спільноти, які проживають на цій території» [102, с. 265].

У літературі наявні й інші позиції щодо цієї проблематики. Н. Беліцер стверджує, що «національне самовизначення, якщо без спекуляцій, прямо не суперечить принципів територіальної цілісності держави. Цей принцип є принципом міждержавних відносин, а право на самовизначення властиве сьогодні не державі, а народові, що хоче стати державою, і реалізовується воно не в міждержавних відносинах, а в процесі внутрішнього розвитку багатонаціональної (поліетнічної) держави. Реалізація права народів (націй) на самовизначення, безумовно, становить певну загрозу територіальній цілісності держави, проте ця загроза стає тим більшою, тим реальнішою, чим менше ця держава схильна поважати права людини, права кожного народу, що живе на цій території, в умовах повної свободи, тобто цілком самостійно, без втручання третіх сил визначати свій внутрішній та зовнішній статус» [104, с. 41].

Ще більш радикальним прихильником права на самовизначення є А. Чинчиков, який зазначає, що «в процесі правового регулювання міжнаціональних відносин неприпустимо зводити до абсолюту принцип державного суверенітету, територіальну цілісність держави та нехтувати правом народу на самовизначення. Усі держави, згідно з Міжнародним біллем про права людини, зобов'язані заохочувати здійснення цього права будь-якого народу й поважати його. Усі народи не лише мають право на самовизначення, а й, з огляду на це право, можуть вільно визначати власний політичний статус, забезпечувати свій економічний, соціальний і культурний розвиток» [105, с. 337].

Водночас аналіз міжнародних документів підтверджує універсальність права на самовизначення, його притаманність усім без винятку народам, і також те, що принцип територіальної цілісності не абсолютний і за певних умов повинен поступатися праву народів на самовизначення. Так, Статут ООН [106] встановлює принцип рівноправності та самовизначення народів. Декларація 1960 р. про надання незалежності колоніальним країнам визначає всі народи як суб'єкти права на самовизначення. Також ст. 1 Пактів про права людини проголошує право всіх народів на самовизначення. Право вільно встановлювати свій політичний статус у тексті Пактів належить як до зовнішнього, так і внутрішнього самовизначення, незалежно від того, перебуває народ під будь-яким пануванням чи ні.

Декларація про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами, відповідно до Статуту ООН, також поширює право на самовизначення на всі народи. Визначаючи безумовне право народів, що перебувають під іноземним пануванням, на самовизначення (зовнішнє самовизначення), Декларація також порушує питання про права народів, які проживають у незалежній державі (внутрішнє самовизначення).

У Декларації йдеться про те, що ніщо в наведених пунктах про самовизначення не повинно тлумачитись як таке, що санкціонує будь-які дії, які б призвели до роз'єднання або часткового чи повного порушення територіальної цілісності, політичної єдності суверенних і незалежних країн, які дотримуються у своїх діях принципу рівності та самовизначення народів і мають уряди, що представляють весь народ, який мешкає на певній території [89]. Саме цей абзац Декларації є найбільш суперечливим. З його змісту випливає, що народи, які проживають у суверенній і незалежній державі, правом на внутрішнє та зовнішнє самовизначення володіють у тому разі, якщо держава порушує принцип самовизначення та внаслідок цього уряд не представляє весь народ, приналежний до певної території. Тобто якщо держава є демократичною, право на самовизначення обмежується необхідністю дотримання територіальної цілісності та політичної єдності держави.

Згідно з декларацією принципів Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі [107] (Гельсінкі, 1975 р.), право на зовнішнє та внутрішнє самовизначення також належить усім народам світу: «У межах принципу рівноправності та права народів розпоряджатися своєю долею всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли та як побажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати на власний розсуд політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток» [108]. Оскільки в Європі немає колоній, відображення права на самовизначення в цьому документі не може пов'язуватись із бажанням сприяти процесу деколонізації. Засади Гельсінської наради спрямовані на врегулювання відносин суверенних і незалежних держав, тобто принцип самовизначення стосується і їх власних народів, тобто народів, що мешкають у суверенних державах.

Водночас необхідно звернути уваги на позиції авторів, які працювали над проблематикою національного суверенітету, намагаючись сформулювати його доктринальне тлумачення незважаючи на наявність переліченої вище низки нормативно-правових актів, у яких закріплюються його головні засади, види, форми, суб'єкти тощо. Так, Е. Аречага розглядає право на самовизначення як «більш широкий принцип, що має пережити свою вже майже виконану історичну місію щодо ліквідації колоніалізму» [109, с. 161].

Д. Бараташвілі вважає, що «утвердження права на самовизначення як загального принципу міжнародного права означає визнання права суб'єктності за всіма народами, передусім, у сфері права на самовизначення. Визнаючи народи та нації суб'єктами права на самовизначення, сучасне міжнародне право не лише не ставить будь-яких умов, які б обмежували права народів на самовизначення, а й зобов'язує кожну з держав – членів ООН максимально сприяти здійсненню цього права» [110, с. 67].

У контексті практики реалізації права на самовизначення слід зауважити, що цей процес відбувався в різних країнах по-різному, ураховуючи економічні політичні або культурні фактори впливу на стан забезпеченості реалізаційного

процесу. Протягом XX ст. внаслідок реалізації права націй (народів) на самовизначення утворилося багато нових національних держав. Однак тенденція до створення нових держав саме як одного зі способів реалізації права на самовизначення нині триває. У цьому можна переконатися, навіть проаналізувавши набагато менший проміжок часу. Так, наприклад, Підсумковий документ Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі, головним досягненням якої було загальне визнання принципу непорушності європейських кордонів, підписали у 1975 році 35 держав (у тому числі США та Канада), а через три десятиліття ОБСЄ уже налічувало 55 країн. Тенденція до національного самоусвідомлення та прагнення до національного самовизначення є характерними не лише для посттоталітарних країн із недостатньо розвинутою економікою, а й для країн із високим рівнем життя й добробуту громадян (Велика Британія, Франція, Італія, Іспанія, Канада та ін.).

Практична реалізація права нації (народу) на самовизначення стикається з численними проблемами, які надзвичайно складно вирішити, не втручаючись у сферу інших прав людини чи не порушивши при цьому інші права (індивідуальні та колективні). Реалізуючи право на самовизначення шляхом створення власної держави, нація чи народ досить часто залишають чи можуть залишити поза увагою точку зору представників інших націй, які проживають дисперсно чи компактно на тій самій території, а отже, теж можуть уважати цю землю своєю, тобто територією традиційного розселення.

Є. Тимофєєв справедливо зазначає: «Як у новій ситуації забезпечити самовизначення нації, якщо на території її проживання мешкає майже стільки ж «іногородців» (термін запозичений із політичного лексикону латвійських парламентарів націоналістичної спрямованості)? Наприклад, серед населення Латвії частка осіб, які не є латишами, становить (за переписом 1980 р.) 48 %, у тому числі росіян – 36 %». Далі науковець продовжує: «Однак якщо в Балтії відокремлення обґрунтовувалося конкретними правовими актами порівняно недавнього часу, то що робити, коли необхідність створення власної держави обґрунтовується суто посиленнями на право націй на самовизначення?»

Підкреслимо важливу деталь: рішення про самовизначення приймає народ, нація. Отже, інтереси осіб, які не належать до цієї нації, просто не беруться до уваги – незалежно від їх чисельності. Але ж самовизначення нації може автоматично означати «визначення» долі майже такої самої кількості людей, а отже, стосовно них буде виявлено насилля. На необхідність застосування насилля ми завжди будемо зважати в разі визнання пріоритету колективних прав, а не особистих. Саме в цьому полягає антидемократизм права націй на самовизначення і його протистояння принципу дотримання й поважання прав людини» [111, с. 107]. Після цього Є. Тимофєєв робить висновок, що «новому світовому демократичному порядку повинен відповідати принцип вільного самовизначення територій, а не націй» [111, с. 107].

Обидва висновки, на нашу думку, є сумнівними, а запропоноване обґрунтування – не досить переконливим. Адже, відмовляючи націям чи народам у праві на самовизначення та створення власної держави на підставі неприпустимості насилля, автор фактично виступає за утримання більшості населення певної території (навіть незначної) в складі іншої держави проти їх волі, а отже, передбачає можливість застосування насилля щодо них.

Окремі дослідники акцентують увагу на тому, що право на самовизначення суперечить принципу національного суверенітету й територіальної цілісності держав. Так, згідно з переконаннями Р. Ахметшина, «крайня форма самовизначення – відокремлення – суперечить загальновизнаному принципу територіальної цілісності держав, і ця суперечність не може бути подолана на користь права на самовизначення» [112, с. 111]. Коментуючи Декларацію про надання незалежності колоніальним країнам і народам, І. Лукашук також звертає увагу на те, що «можливість зловживання принципом самовизначення була обмежена принципом територіальної цілісності» [95, с. 154]. Далі він зазначає, що, згідно з Декларацією про принципи міжнародного права 1970 р., під час реалізації принципу самовизначення до уваги береться територіальна цілісність не будь-яких суверенних держав, а лише тих, що діють із дотриманням принципу

рівноправності та самовизначення народів, унаслідок чого мають уряди, що представляють весь народ, який мешкає на певній території, без виокремлення раси, віросповідання чи кольору шкіри [95, с. 155].

На основі аналізу міжнародно-правових документів і з урахуванням сучасних різновидів тлумачення права націй на самовизначення О. Кушніренко та Т. Слинько зробили висновок про те, що всі народи мають право на самовизначення, яке здійснюють вільно, без стороннього втручання, вільно встановлюють при цьому свій політичний статус і забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Усі держави зобов'язані поважати це право, сприяти його здійсненню народами й утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють права націй на самовизначення, свободу та незалежність. Крім цього, учені, не конкретизуючи свою позицію, констатують, що на шляху до незалежності народи можуть використовувати всі необхідні засоби [113, с. 9].

У конституціях окремих держав право на відокремлення (право сецесії) зазвичай не закріплюється. Єдиний виняток становить Конституція Федеративної Демократичної Республіки Ефіопії 1994 р., що визнає право сецесії, але не за штатами, а за окремими національно-етнічними спільнотами. Відповідно до ст. 39 зазначеної Конституції, кожна нація, національність, народність Ефіопії «має безумовне право на самовизначення, включаючи право сецесії» [114].

Сьогодні серед науковців триває дискусія щодо суб'єктів права на самовизначення та прийнятних форм його здійснення, а також навіть щодо доцільності існування цього права як одного з фундаментальних, основоположних, засадничих принципів міжнародного права, хоча воно знайшло своє закріплення в багатьох міжнародно-правових актах. У Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами, згідно зі Статутом ООН від 24 жовтня 1970 р., зазначено, що «створення суверенної та незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави, об'єднання з нею або встановлення будь-якого іншого

політичного статусу народом, що вільно визначається, є способами здійснення цим народом права на самовизначення» [106].

Тривалий час право на самовизначення науковці розглядали як таке, що належить лише народам колоній. Проте в Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. йдеться про самовизначення саме «всіх народів», які «мають право в умовах повної свободи визначати, коли та як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний розвиток». З огляду на те, що на час підписання цього акта в Європі не існувало ні колоній, ні окупованих іноземними державами територій, є достатні підстави вважати це право універсальним, тобто притаманним усім без винятку народам.

У п. 2 Віденської декларації Ради Європи від 9 жовтня 1993 р. підтверджено, що «всі народи мають право на самовизначення. Згідно з цим правом, вони вільно визначають власний політичний статус і вільно розвиваються в економічному, соціальному та культурному відношеннях... Беручи до уваги особливе становище народів, що перебувають під колоніальним чи іншими формами іноземного панування чи окупації, Світова конференція з прав людини визнає за народами право вдаватися до будь-яких правомірних дій, що не суперечать Статуту ООН, для того, щоб реалізувати своє невід'ємне право на самовизначення. Світова конференція з прав людини розцінює відмову в праві на самовизначення як порушення прав людини та підкреслює важливість ефективної реалізації цього права... Це не повинно трактуватись як скеровування або заохочування до будь-яких дій, що могли би призвести до розпаду або порушення, в цілому чи частково, територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав, що здійснюють своє управління відповідно до принципів рівноправ'я та самовизначення народів, і, таким чином, очолюються урядами, які представляють усе населення, що належить до їх території, незалежно від будь-яких відмінностей» [115, с. 130].

У зазначених міжнародно-правових документах фактично йдеться й про головні форми реалізації права на самовизначення. Однак ні в міжнародно-правових документах, ні в конституційному та поточному законодавстві окремих країн не визначено порядок здійснення цього права, не встановлено відповідний правовий механізм. Залишається незрозумілим, за яких умов є можливим створення нацією (народом) суверенної та незалежної держави, а за яких – можна скористатися іншими формами права на самовизначення, що означає «встановлення будь-якого іншого політичного статусу народом, що вільно визначається»? У літературі висловлено думку про те, що вибір будь-якого іншого політичного статусу в державі може бути здійснений у формі створення національно-територіальної або культурної автономії [116, с. 147].

Прикладом зовнішнього самовизначення зазвичай слугує процес деколонізації, що полягає в досягненні суверенітету в межах певних кордонів колишніх колоній на основі вільного самовизначення населення. Саме таким шляхом виникла більшість сучасних країн Африки. Внутрішнє самовизначення виявляється у створенні та юридичному оформленні різноманітних елементів, характерних для автономних утворень. Прикладом може бути утворення національних парламентів у Шотландії та Уельсі (Велика Британія), Автономна Республіка Крим (Україна). Водночас залишається незрозумілим, чому в Доповіді Федеративної Республіки Німеччини Комітету з прав людини створення єдиної німецької держави в 1990 р. було охарактеризоване як приклад внутрішнього самовизначення, хоча воно супроводжувалося змінами міжнародних кордонів [117, с. 306].

На підставі аналізу досвіду СРСР О. Лепьошкін розкрив форми національного самовизначення таким чином: «Суверенітет нації, залежно від конкретно-історичних умов, був реалізований націями нашої країни в різних державно-правових формах. Одні народи, найбільш компактні, як, наприклад, росіяни, українці, білоруси та ін., створили свої суверенні соціалістичні республіки, які пізніше добровільно об'єдналися в СРСР, інші народи, зокрема башкири й татари, конституціювалися шляхом утворення своїх автономних

держав, треті – самоорганізувались у вигляді автономних областей і національних округів» [118, с. 86–87].

Вибір різних форм національного самовизначення радянські вчені пояснювали рішеннями III Всеросійського з'їзду Рад, який визнав право будь-якої нації самостійно, на власний розсуд визначати форму власної участі у федерації. Д. Златопольський пояснює це тим, що «універсальне право націй на самовизначення, з огляду на творчість народних мас, конкретні історичні умови, набуло різних форм» [119, с. 3], до яких належали: союзна республіка, автономна республіка, автономна область, автономний округ. При цьому належність чи неналежність до категорії нації кожна спільнота, а точніше її еліта, також визначала на власний розсуд. Згодом у СРСР було застосовано кількісний підхід до визначення приналежності до певної національно-етнічної спільноти. Уважалося, що народність за кількістю не перевищує 100 тисяч осіб, нація – від кількохсот тисяч до кількох мільйонів [120, с. 38].

На думку Л. Стешенко, «самовизначення має два аспекти – «зовнішній» і «внутрішній». Зовнішнє самовизначення означає встановлення міжнародно-правового статусу території, а внутрішнє – вирішення народом усіх питань свого розвитку. По суті, самовизначення є розширеним трактуванням демократії як права населення вирішувати свою долю та як права індивідів і груп на ефективну рівноправність, у тому числі на участь в управлінні державою [121, с. 194].

Р. Ахметшин виокремлює три умови для реалізації права на самовизначення у формі відокремлення та створення власної суверенної держави. На його думку, першою умовою, коли зазначене право може бути здійснене шляхом відокремлення, навіть усупереч принципу територіальної цілісності, є дискримінація певної частини нації, що робить неможливим реалізацію права на самовизначення в межах певної держави. Друга умова – «наявність території, на якій це населення становить більшість», а третя – «таке населення має бути пов'язане із зазначеною територією історично». Поєднання всіх цих умов (дискримінована частина нації, кількісне переважання на певній

території та історичний зв'язок із цією територією) становить, на думку Р. Ахметшина, підстави для виникнення та реалізації права на відокремлення [112]. Проте відразу виникає низка нових запитань: що означають вислови «певна частина нації» чи «таке населення»? Хто має констатувати, чи зазнає вона (воно) дискримінації? Як бути в тому разі, коли, наприклад, лідери окремих громадських об'єднань вважають, що дискримінація набула масового характеру (або значного поширення), а представники офіційної влади стверджують, що це не відповідає дійсності?

Подальші роздуми Р. Ахметшина стосовно двох форм самовизначення (внутрішнього та зовнішнього) загалом заводять його в безвихідь. На його думку, «суб'єктом права на внутрішнє самовизначення є нація, усі громадяни цієї держави без етнічних чи інших відмінностей або частина нації в межах адміністративно-територіальної одиниці», а народ тлумачиться як «нація або частина нації, але не етнічна група» [112, с. 113]. Не зрозуміло, як за таких умов (фактично повністю відкидаючи при цьому національно-етнічні ознаки) можна визначити «більшість населення» на певній території, на які критерії слід зважати та яким чином можна довести історичний зв'язок із певною територією? Тобто очевидною є суперечність між попередніми та наступними твердженнями й висновками автора.

На думку В. Карташкіна та П. Маркса, «сучасне міжнародне право донині не вирішило питання: до якої міри й чи може будь-який «народ», що усвідомлюється як група з достатнім ступенем самобутності (із загальною історією, етнічною основою, релігією, мовою тощо), який є жертвою пригнічення та усунутий від контролю свого майбутнього, здійснювати право вільно визначати свій політичний, економічний і культурний розвиток. Він може вимагати повної незалежності чи більш обмеженої форми автономії. Перша вимога рівноцінна сепаратистському відокремленню, а друга – може розглядатися в межах концепції здійснення прав меншин» [117].

Досить актуальною залишається проблема національного самовизначення й для України, про що свідчить аналіз та співставлення окремих

конституційних положень і поточного законодавства. У преамбулі Конституції України право на самовизначення визначено лише за «українською нацією» та «всім українським народом». Такий спосіб закріплення дає змогу зробити висновок про те, що законодавець розрізняє ці два поняття, але в чому полягає ця відмінність, не конкретизує. Водночас у ст. 11 Конституції України за корінними народами та національними меншинами таке право не визнається, хоча в ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію, яку багато хто з науковців визнає однією з форм національного самовизначення. У ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права йдеться про те, що право на самовизначення мають «усі народи», але в ст. 27 цього пакту, присвяченій правам меншин, про їх право на самовизначення не згадується. Тому не менш проблемним залишається питання про суб'єктів права на національне самовизначення та власне про зміст цього права.

А. Садохін та Т. Грушевицька, наприклад, пишуть про «ступінь реалізації права етнічної групи на самовизначення (права народу самому визначати свою долю)» [122, с. 249]. Тобто вони є прихильниками так званого широкого тлумачення зазначеного права й фактично визнають право на самовизначення і за «народом», і за «етнічною групою». Водночас використання словосполучення «ступінь реалізації права на самовизначення» дає підстави вважати, що ці автори передбачають можливість існування різних форм національного (національно-етнічного) самовизначення.

Серед головних форм самовизначення національно-етнічних спільнот Ю. Куц виділяє: а) утворення незалежної національної держави; б) створення національно-територіальної автономії в межах певної держави; в) національно-культурну автономію в межах поліетнічної держави; г) національно-персональну автономію для певних етносів у країні; д) рееміграцію певних етносів або їх представників із країни, у якій вони мешкають [123, с. 101–102].

У науковій літературі виокремлюють і такі способи реалізації права на самовизначення: 1) ізоляція від інших груп; 2) добровільна акультурація чи навіть асиміляція; 3) автономія, тобто боротьба за досягнення автономного статусу; 4) комуналізм, тобто самоорганізація у вигляді громади й забезпечення власного контролю за своїм етнокультурним буттям та етнопотребами; 5) сепаратизм – боротьба народу за вихід зі складу поліетнічної країни й утворення власної держави; 6) іредентизм – прагнення до об'єднання частин одного народу, що проживає в різних державах; 7) добровільна міграція за межі держави в разі, коли інші види етнополітики були безуспішними [124, с. 50].

Однак із зазначеною позицією однозначно погодитися досить складно. Дискусійним залишається питання про такі способи реалізації права на самовизначення, як ізоляція, добровільна міграція, а також використання в цьому контексті поняття «сепаратизм».

Для України питання щодо форм реалізації права на самовизначення має безпосереднє практичне значення, адже суперечливість сучасного законодавства не дає змоги однозначно на нього відповісти. На сьогодні ні в міжнародному праві, ні у вітчизняному законодавстві, ні в законодавстві зарубіжних країн це питання не було вирішено. Міжнародні експерти досить обережно ставляться до цієї проблеми, і тому донині не вдалося визначити навіть головні напрями та етапи її розв'язання.

На думку К. Нечаєва, право на самовизначення в Україні треба визнати, передусім, за кримськими татарами: «Україна – поліетнічна складна унітарна держава, і є території, де компактно мешкають неукраїнці, і ці території належать їм споконвіку, тому тут необхідно розібратися, як же тепер українська держава ставиться до права народів на самовизначення. Право на державотворення має, насамперед, корінний народ, хоча б тому, що він не має іншої країни, де міг би реалізувати це право. Другим корінним народом сучасної території України є кримські татари, законні носії суверенітету Криму» [125, с. 16].

Далі автор висловлює власну точку зору щодо можливої форми реалізації права на самовизначення кримських татар: «За даними перепису населення, на території України в 1979 р. мешкало усього 4 тис. кримських татар, через 10 років їх чисельність суттєво збільшилась і становила 47 тис., у тому числі в Криму – близько 38,4 тис. осіб. У 1994 р. чисельність татар на півострові досягла 238 тис., що становило 3 % від загальної кількості населення Криму [126]. Станом на 2014 р. їх кількість становить 232,34 тис. осіб (10,17 % населення Криму) [127]. У цьому полягає суперечність. З одного боку, кримські татари є корінним народом, отже, мають право на самовизначення та створення хоча б національно-територіальної автономії. З іншого боку, чисельність корінного населення на Кримському півострові становить значну меншість, а отже, усе інше населення буде перешкоджати створенню національного державного утворення. Створення територіальної автономії як компромісного рішення, тим більше, що навіть до прийняття Акта проголошення незалежності України, а потім і закріплення цього положення в Конституції України в розділі Х, є ілюстрацією порушення прав корінного народу на самовизначення» [125]. Згодом К. Нечаєв робить висновок: «... це значить, що міжнародне право визнає право боротьби цього народу за національне звільнення» [125].

На нашу думку, суб'єктами права на самовизначення в Україні є такі національно-етнічні спільноти: титульна нація, корінні народи та національні меншини. Водночас форми реалізації права на самовизначення в усіх зазначених суб'єктів різні. Уважаємо, що це право може бути реалізоване у двох головних формах: державотворчій (державницькій) та недержавній (автономній).

Державотворча форма передбачає створення власної суверенної незалежної держави, яка є рівноправним членом міжнародного співтовариства, суб'єктом міжнародно-правових відносин. Право на самовизначення в державотворчій формі реалізовує на території України титульна нація, тобто нація, що дала назву державі (українською нацією). Усі інші національно-

етнічні спільноти (інші корінні народи, національні меншини, національні групи тощо) можуть здійснити своє самовизначення в недержавній (автономній) формі.

Українська нація як національно-етнічна спільнота неодноразово намагалася реалізувати своє право на самовизначення у формі створення незалежної держави. Як зазначають В. Смолій та О. Гуржій, «український народ протягом багатьох століть свого існування прагнув створити власну державу. Це був природний і глибоко прогресивний процес, притаманний усім народам. І не вина, а трагедія українців як окремого етносу була в тому, що історичні обставини склалися по-іншому – лише протягом кількох десятиліть на Україні (і то лише на Гетьманщині) існувало повноцінне державне об'єднання. Адже державотворчий процес українського народу було силоміць зупинено» [128, с. 106].

Практичні спроби створити національну українську державу та оформити її за допомогою відповідних конституційно-правових засобів здійснювалися протягом історії кілька разів у різних формах: Української козацької держави під проводом Б. Хмельницького (1648–1654 рр.) та І. Мазепи (1708–1709 рр.), парламентської республіки – Української Народної Республіки (1917–1918 рр.), Гетьманату, який поєднував монархічні, президентські та диктаторські засади (1918 р.), Директорії (1918–1919 рр.), парламентсько-президентської республіки – Західноукраїнської Народної Республіки (1918–1919 рр.) та Карпатської України (1939 р.).

Незважаючи на те, що і Союзний договір 1922 р., що формально залишався чинним, і Конституція СРСР 1936 р., і Конституція УРСР 1937 р. містили положення про право союзних республік на вільний вихід зі складу СРСР, будь-яка несанкціонована згадка про це право могла стати підставою для політичних переслідувань чи навіть репресій. Так, наприклад, у 1961 р. Львівським обласним судом були засуджені сім громадян, які ставили за мету реалізацію конституційно закріпленого права УРСР на вихід зі складу СРСР. Причому Л. Лук'яненка було засуджено до вищої міри покарання, іншим

членам створеної ним Української робітничо-селянської спілки призначено покарання у вигляді позбавлення волі на тривалий строк, хоча в Програмі цієї спілки було зазначено: «Методи досягнення нашої мети мирні, конституційні» [129].

Остання спроба національного самовизначення у формі створення власної держави, яка зрештою завершилася досягненням бажаного результату, була здійсненна українською нацією наприкінці ХХ ст. Цей процес тісно пов'язаний із розпадом СРСР та створенням СНД, і тому для розуміння його особливостей необхідно, на нашу думку, здійснити принаймні оглядовий їх аналіз.

Окремі науковці та політики вважають, що створення СНД від початку було неправомірним. Головними аргументами на користь цієї тези є такі: порушено процедуру розпуску СРСР та виходу з нього; угоду підписано не уповноваженими на це делегаціями; рішення про створення СНД прийнято поспіхом, крадькома, потайки, без широкого обговорення; не враховано результати референдуму 17 березня 1991 р. тощо. Схожі аргументи з посиланням на Рішення Комітету конституційного нагляду СРСР від 9 грудня 1991 р. наводить Л. Карапетян [102, с. 71–72].

Група провідних юристів колишнього СРСР у грудні 1992 р. на сторінках газети «Правда» 8 грудня 1992 р. категорично заявила, що «лише три правителі оголосили про скасування дії Конституції СРСР, розігнали обрані народом союзні законодавчі органи без будь-якого юридичного обґрунтування та повноважень на те».

Схожу точку зору висловив В. Литвин, який також акцентував увагу на змовницькому характері розпуску СРСР: «Апаратним шляхом було усунуто М. Горбачова, причому двічі: вперше – у серпні (невдало), удруге – у грудні (успішно), з тією лише різницею, що мимохідь «закрили» й СРСР» [130, с. 92, 95].

Окремі із зазначених аргументів потребують певного уточнення й аналізу. До початку грудня 1991 р. Конституція СРСР усе ще вважалася чинною в тому розумінні, що її дію ніхто не скасовував. Хоча реально діючим

Основним Законом вона вже не була, особливо після прийняття Закону СРСР «Про органи державної влади і управління в перехідний період» від 5 вересня 1991 р. Як уже було зазначено, Конституція СРСР 1977 р., як і всі попередні, містила досить важливе положення: «За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР» (ст. 72). Саме ця норма слугувала правовим підґрунтям для прийняття ВР Латвійської РСР 28 липня 1989 р. Декларації про державний суверенітет Латвії, а ВР Литви 11 березня 1990 р. – рішення про відновлення Литовської Республіки. Прийняттю такого рішення сприяла також постанова II з'їзду народних депутатів СРСР від 24 грудня 1989 р. «Про політичну і правову оцінку радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 року», у якому визнавалося існування «таємного додаткового протоколу» і розмежування «сфер інтересів» між СРСР та Німеччиною, що давало додаткові підстави та аргументи для визнання процедури перетворення в 1940 р. трьох незалежних прибалтійських держав на радянські республіки й приєднання їх до СРСР незаконною.

Такий розвиток подій змусив керівництво СРСР форсувати прийняття Закону «Про порядок вирішення питань, пов'язаних із виходом союзної республіки з СРСР» 3 квітня 1990 р. Він передбачав надзвичайно складну процедуру виходу, яка включала проведення референдуму, розгляд питання на сесії ВР СРСР і на з'їзді народних депутатів СРСР, перехідний період до п'яти років, повторний референдум за вимогою 1/10 громадян республіки, які мають право голосу. Крім того, рішення про вихід повинно було прийматися 2/3 голосів від спискового складу громадян, які мають право голосу.

Світовий досвід доводить, що ці умови, особливо останню, виконати практично неможливо, адже на референдумах рішення майже завжди приймаються незначною більшістю, та й то не від списку, а від тих, хто взяв участь у голосуванні. Тому зазначений Закон точніше було б назвати Законом про неможливість виходу зі складу СРСР. Схожу думку обстоюють і деякі інші правознавці. Так, А. Венгеров стверджує, що зазначений документ «звів це право нанівець» [131, с. 145]. П. Кремнев твердить, що це «закон про

невихід» [132, с. 35]. Закон СРСР від 3 квітня 1990 р. було прийнято з такими порушеннями, які дають змогу від самого початку вважати його нечинним.

Для обґрунтування цього положення зазначимо два істотні моменти. По-перше, Закон «Про порядок вирішення питань, пов'язаних із виходом союзної республіки з СРСР» було прийнято не вищим органом державної влади СРСР (таким був, згідно зі ст. 108 Конституції СРСР, З'їзд народних депутатів), а лише ВР СРСР. Це досить важливе та принципове питання, яке стосувалося конституційних основ існування СРСР і безпосередньо уточнювало положення Конституції. По-друге, і найголовніше, цей Закон суперечить Договору про створення СРСР 1922 р., який на час прийняття Закону ніхто не скасовував. У п. 4 гл. 2 остаточної редакції Договору про створення СРСР, який було вміщено в Конституції СРСР 1924 р. як структурний елемент, за кожною союзною республікою визнавалося право сецесії (вільного виходу). А в п. 6 Договору про створення СРСР закріплено положення, згідно з яким «для зміни, обмеження чи скасування ст. 4 потрібна згода всіх республік, які входять до СРСР». Отже, такий Закон міг бути прийнятий 1990 р. лише З'їздом народних депутатів СРСР (до речі, III позачерговий З'їзд завершив свою роботу 15 березня 1990 р.), а вступити в дію лише після його схвалення (затвердження) верховними радами всіх союзних республік. Тому посилання на порушення Закону СРСР від 3 квітня 1990 р. є безпідставними. Крім цього, значні можливості для блокування окремих положень зазначеного Закону передбачав Закон СРСР «Про всенародне голосування (референдум СРСР)» від 27 грудня 1990 р.

Водночас постає питання: чи мали право керівники лише трьох республік підписати Угоду про створення СНД? Згідно з конституціями своїх республік (до речі, названих у ст. 76 Конституції СРСР «суверенними державами») вони мали право підписувати міждержавні та міжнародні договори (п. 8 ст. 114–5 Конституції України 1978 р., п. 10 ст. 121–5 Конституції Російської Федерації 1978 р.). І ніяких додаткових повноважень для цього їм не було потрібно. Інша річ, що вступати в дію підписані угоди мали лише після їх ратифікації відповідними органами законодавчої влади.

А чи могли всього лише три республіки з тих дванадцяти, що залишилися після відновлення державності прибалтійських країн, оголосити про припинення існування СРСР? У цьому, безперечно, полягає вразливість прийнятої угоди, оскільки це було відверте нехтування думкою решти повноправних членів Союзу. Імовірно, юридично більш точним було б вказати на вихід саме цих республік із СРСР (Україна оголосила це 1 грудня 1991 р.).

Однак треба враховувати конкретні політичні реалії, що передували осені 1991 р. Процес набуття Україною незалежності безпосередньо пов'язаний із процесами розпаду СРСР, руйнація якого розпочалася ще тоді, коли союзні республіки перестали вносити платежі до державного бюджету СРСР, коли вони оголосили про верховенство республіканських законів над союзними, коли почали відверто нехтувати союзним законодавством. Особливо стрімким і незворотним стає цей процес після прийняття союзними республіками декларацій та законів про державний суверенітет¹ та декларацій про незалежність² [133, с. 36–37].

Головними причинами появи таких декларацій були пасивність союзного керівництва, що втратило здатність контролювати й регулювати процеси, що відбувались у країні, відверте нехтування ним інтересів союзних республік, відсутність оперативного й адекватного реагування на стрімкі зміни соціально-політичної ситуації в республіках, його некомпетентність і часом відверта безпорадність.

Сучасний процес самовизначення української нації та створення незалежної української держави передбачав кілька етапів.

¹ У Латвії було прийнято «Декларацію про державний суверенітет» 28 липня 1989 р., Азербайджані – 25 вересня 1989 р., Литві – 11 березня 1990 р., Естонії – 30 березня 1990 р., Молдові – 23 червня 1990 р., Росії – 12 червня 1990 р., Україні – 16 липня 1990 р., Білорусії – 27 липня 1990 р.

² 10 лютого 1991 р. у Литві було проведено референдум, у якому взяли участь близько 85 % громадян, з яких понад 90 % висловилися за те, щоб «литовська держава була незалежною самостійною державою». 1 березня 1991 р. Верховна Рада Вірменії прийняла постанову про проведення референдуму з питання: «Чи Ви за те, щоб республіка Вірменія була незалежною демократичною державою поза складом СРСР?». 21 вересня 1991 р. «за» проголосувало 99,31 %, а взяли участь у референдумі понад 94 % громадян, включених до списків.

Перший етап (1985–1990 рр.) символізує початок національного відродження, процес усвідомлення себе окремою нацією, що було зумовлено окремими елементами демократизації суспільно-політичного життя. Внутрішнім поштовхом став приклад інших національно-етнічних спільнот у СРСР.

Другому етапу (16 липня 1990 р. – 24 серпня 1991 р.) притаманна надмірна обережність і певна непослідовність, адже ВР УРСР проголосила державний суверенітет України лише після того, як схожі акти вже були ухвалені в інших союзних республіках (у тому числі МРСР та РСФСР). Крім цього, наприкінці Декларації про державний суверенітет України зазначалося, що «принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору» [134], тобто проголошувався якийсь дивний («неповний», «половинчастий», «несправжній») суверенітет. Україна начебто проголошувалася суверенною державою, однак останнє речення фактично містило презумпцію існування ще й союзної держави. Водночас текст цієї Декларації було виписано більш чітко, досить радикально та набагато сміливіше, ніж це зробили інші республіки. У Декларації вперше з'являється розділ I «Самовизначення української нації», у якому УРСР називалася не просто суверенною, а саме «суверенною національною державою», яка «розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення» [134]. У цьому самому розділі двічі згадується про «національну державність»: один раз – про «національну державність українського народу», другий раз – про «національну державність України». Про те, що в розділі I під «українською нацією» розуміється саме національно-етнічна спільнота, опосередковано свідчить перший абзац розділу II, у якому проголошується, що «громадяни України всіх національностей становлять народ України» [134]. Тобто автори Декларації розрізняли словосполучення «українська нація» та «український народ», що використовувалися саме в національно-етнічному значенні (як тотожні поняття, синоніми) і «народ України» як сукупність громадян України всіх національностей.

У розділі VIII «Культурний розвиток» виокремлюється «українська нація» в аспекті забезпечення її «культурного й духовного розвитку», а також передбачено гарантування «всім національностям» права «їх вільного національно-культурного розвитку». У наступному абзаці йдеться про «національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя». Аналіз та співставлення зазначених положень також переконливо свідчать про те, що йдеться про українську націю в національно-етнічному, а не в державницькому розумінні. Використання ж словосполучення «український народ» зумовлено необхідністю не допустити збігу однокореневих слів «національно-культурне» та «нація». У Декларації вперше сказано про «національне багатство України», «національні інтереси Республіки». Тобто відбулося повернення із забуття та зняття табу на використання терміна «національний». Так, короткий текст Декларації про державний суверенітет України, яка складається з преамбули, десяти невеликих розділів (зазвичай по три-чотири абзаци) та заключних положень, містить 18 слів із коренями «нац-», «націо-», а в одному лише розділі VIII, який складається з п'яти абзаців-речень – шість разів [135].

Зміст Декларації про державний суверенітет України свідчить про певне одностороннє уточнення предметів відання України та суттєве втручання в прерогативи СРСР. Тобто влада останнього не скасовувалася, а суттєвим чином обмежувалася. ВР України задекларувала: українське громадянство (уже не формальне, а реальне); територіальне верховенство; право на власну частку в загальносоюзному алмазному, валютному фондах та золотому запасі; право на власні Збройні Сили, внутрішні війська й органи державної безпеки; право на створення банківської, цінової, фінансової, митної, податкової систем; намір «за необхідності» запровадити власну грошову одиницю; положення про «намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, що не бере участі в військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї»; тезу про здійснення безпосередніх зносин з іншими державами, укладення з ними договорів, обмін

дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки в політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах».

У цей період тривали досить жваві обговорення та консультації з приводу розроблення та підписання нового Союзного договору. Прийняття Декларації фактично було спробою унеможливити в майбутньому зловживання з боку союзного центру, зупинити тенденцію до постійного звуження повноважень і можливостей союзних республік та посилення диктату центральних (союзних) міністерств і відомств, запровадити принципово нову оптимальну систему взаємовідносин між союзним центром та УРСР з поверненням останній значної частини суттєвих предметів відання, а також створити одночасно систему правових гарантій стабільного статусу УРСР у складі СРСР. Декларація мала відіграти роль принципово нового, основоположного, засадничого, фундаментального документа, посиляючись на який, можна було б відстоювати права України та її народу під час переговорів із представниками центру й делегаціями інших союзних республік. У реальну можливість створення дійсно незалежної від союзного центру української держави не вірили на той час навіть ті, хто хотів би її бачити такою, навіть автори тексту Декларації про державний суверенітет України.

Про це свідчить також спроба визначити поняття державного суверенітету шляхом використання для уточнення й підсилення близьких понять, причому, на відміну від будь-якого підручника чи довідника, у Декларації подано аж шість ознак: чотири ознаки внутрішнього суверенітету («верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади Республіки в межах її території») та дві ознаки зовнішнього суверенітету («незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах»). Складається враження, що автори тексту Декларації начебто намагаються переконати і себе, і інших громадян у тому, що Україна може стати в майбутньому справжньою повноцінною державою. Про їх невпевненість, непослідовність і надмірну обережність

свідчить також згадка про союзний договір (в офіційному тексті Декларації слово «союзний» було написано з маленької букви, що на той час виглядало як нечуване зухвальство та неабияка сміливість).

Водночас Декларація про державний суверенітет України була виваженим та обґрунтованим документом, написаним з урахуванням політичних реалій і тогочасної конкретної ситуації, адже її автори пішли шляхом створення передумов незалежності української держави набагато далі, ніж інші союзні республіки. За змістом Декларація могла б відіграти роль малої Конституції України, проте час запровадження її положень загалом тоді ще не настав, і вона так і залишилася за юридичною природою передконституційним документом.

Третій етап поступу української нації на шляху до національного самовизначення (24 серпня – 1 грудня 1991 р.) розпочався спонтанно. Парадоксально, але саме спроба державного перевороту з боку прихильників утворення сильного союзного центру з метою перешкодити підписанню Союзного договору (за яким СРСР мав перетворитися на досить аморфне конфедеративно-федеративне державне утворення) створило умови для проголошення незалежності України. Відбулося це лише після того, як деякі інші союзні республіки вже проголосили свою незалежність, і лише тоді, коли стало зрозуміло, що небезпека політичних переслідувань минула. Тому посилення в Акті проголошення незалежності України на «смертельну небезпеку, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 р.» [136], видається дещо перебільшеним і було використано лише як додатковий аргумент на випадок можливих претензій союзного керівництва.

Ще за кілька днів до цих історичних подій ніхто не передбачав можливості національного самовизначення української нації. Проголошення незалежності України саме 24 серпня 1991 р. стало можливим не тому, що його завчасно й ретельно підготували прихильники самостійності української держави, а лише тому, що у ВР УРСР випадково збіглися інтереси націонал-демократів (їх було менше) та депутатів-комуністів (група 239). Якщо перші з

них мріяли про незалежну Україну й докладали для цього певних зусиль (зокрема, проводили відповідну пропаганду), то другі були налякані подіями в Москві, де було заборонено діяльність компартії. У проголошенні незалежності України депутати-комуністи побачили можливість відмежуватися від звинувачень у підготовці та підтримці так званого державного перевороту й уникнути можливих у зв'язку з цим політичних переслідувань і юридичної відповідальності. Тому ухвалення Акта проголошення незалежності України стало несподіванкою не лише для пересічних громадян, а й для багатьох політичних діячів, депутатів, політологів, аналітиків. У цьому документі міститься посилення на «тисячолітні традиції державотворення на Україні», на «право на самовизначення, передбачене Статутом ООН [106] та іншими міжнародно-правовими документами», на Декларацію про державний суверенітет України.

У цій ситуації ВР УРСР діяла досить обережно, продумано й прагматично. Щоб не дати союзним державним органам можливості оголосити Акт проголошення незалежності України таким, що суперечить Конституції СРСР та Союзному договору 1922 р., ВР УРСР постановила: «1 грудня 1991 р. провести республіканський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності». У текстах Постанови ВР України «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. та Акті проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. наявні повтори дуже схожих положень. Наприклад, у Постанові зазначено: «... проголосити 24 серпня 1991 р. Україну незалежною демократичною державою», а в Акті урочисто проголошено: «... незалежність України та створення самостійної української держави – України» [136].

Водночас між зазначеними нормативно-правовими документами є певна неузгодженість. Якщо в акті зазначено, що «цей акт набирає чинності з моменту його схвалення», то в постанові йдеться про проведення референдуму «на підтвердження акта проголошення незалежності». Тлумачити їх співвідношення можна зовсім по-різному: або ж схвалення й підтвердження на референдумі – це одне й те саме, або схваленням, а отже, вступом у дію слід

уважати момент голосування у ВР УРСР. На практиці ВР України після 24 серпня 1991 р. почала діяти так, як парламент самостійної держави, не чекаючи при цьому результатів всеукраїнського референдуму. Про це свідчать численні нормативно-правові акти, прийняті ВР України протягом зазначеного періоду, зокрема Закон «Про правонаступництво України» [137] від 12 вересня 1991 р.

У Декларації про державний суверенітет Україна визначається як «національна держава». Зокрема, у документі зазначено, що Україна «здійснює захист та охорону національної державності українського народу» [134]. Ці положення викликали стурбованість серед широких верств населення в Україні (особливо серед національних меншин) та за її межами, оскільки під тиском пануючої протягом багатьох десятиліть пропаганди національна держава асоціювалась у багатьох громадян із націоналістичною в негативному розумінні цього слова. У засобах масової інформації почали з'являтися побоювання, припущення та навіть прогнози щодо можливого порушення прав і свобод громадян за національною ознакою, що незабаром переросли в твердження. Крім цього, на той час у багатьох країнах світу відбувалося подальше поглиблення кризи міжнаціональних відносин.

У цих умовах, особливо після прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., коли побоювання пересічних громадян щодо можливої дискримінаційної політики нової держави у сфері міжнаціональних відносин посилились, українська держава неодноразово підкреслювала своє прагнення вирішувати всі проблеми у зазначеній сфері демократичними засобами. Так, 26 серпня 1991 р. Президія ВР України ухвалила Звернення до громадян України всіх національностей, у якому було окреслено наміри досягти міжнаціональної злагоди на всій території. У ньому, зокрема, зазначено: «Протягом попередніх років проводилася політика гноблення духовного життя націй, їх мов і культур. Ми зазнали важких деформацій і викривлень, свавілля та беззаконня в національному бутті народів. Цей гіркий час ми пережили разом без чвар і в злагоді. Віднині наступає нова доба в розвитку міжнаціональних відносин в Україні. Президія ВР республіки

бере на себе відповідальність відносно того, що проголошення незалежності України ніяк не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей. Незалежна Україна як правова демократична держава, керуючись загальновизнаними нормами й принципами міжнародного права в національній сфері, Декларацією про державний суверенітет України, забезпечить рівні політичні, економічні та соціальні права всіх громадян, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур» [138].

12 вересня 1991 р. ВР України ухвалила Закон «Про правонаступництво України», у ст. 9 якого було зазначено, що «Україна гарантує забезпечення прав людини кожному громадянину України незалежно від національної належності та інших ознак відповідно до міжнародно-правових актів про права людини» [137]. Показовим є те, що український парламент серед головних ознак назвав саме національну належність, поставивши її на перше місце, а от решту ознак, що зазвичай представлені в конституціях окремих держав та в міжнародно-правових документах, не подав, обмежившись при цьому лише вказівкою на «інші ознаки».

Водночас 1 листопада 1991 р. ВР України ухвалила Декларацію прав національностей України, у якій держава взяла на себе зобов'язання гарантувати всім народам, національним групам і громадянам рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. У ст. 1 Декларації було вчергове підкреслено, що «дискримінація за національною ознакою забороняється й карається за законом» [139]. У цьому документі набули нормативно-правового закріплення такі права всіх національностей, представників народів та національних груп, як право обиратися на рівних засадах до органів державної влади всіх рівнів, обіймати будь-які посади, на збереження їх традиційного розселення, право вільного користування рідною мовою в усіх сферах суспільного життя, сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати власні національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів, на збереження національних пам'яток історії та культури, створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання, на вільні контакти зі своєю історичною батьківщиною [139].

Ухвалення зазначених правових документів суттєво заспокоїло громадську думку, сприяло збільшенню кількості прихильників української незалежності. Проведенню всеукраїнського референдуму передували численні дискусії, обговорення, розповсюдження агітаційних матеріалів. Таким чином, 1 грудня 1991 р. в Україні відбувся всеукраїнський референдум.

5 грудня 1991 р. ВР України у Зверненні «До парламентів і народів світу» констатувала і юридично закріпила результати референдуму: «народ України вільним волевиявленням підтвердив Акт проголошення незалежності України, схвалений ВР України 24 серпня цього року. Понад дев'яносто відсотків учасників референдуму висловилися за незалежну Україну. Демократичність референдуму та відсутність порушень під час його проведення засвідчують спостерігачі від парламентів багатьох країн світу, представники Європарламенту, Бюро по вільних виборах Наради з безпеки та співробітництва в Європі, української та зарубіжної громадськості. Здійснились віковічні мрії та прагнення одного з найчисленніших народів Європи відродити свою неодноразово руйновану державність. Договір 1922 р. про утворення СРСР Україна вважає стосовно себе недійсним і недіючим» [140].

Однак окремі науковці вважають, що припинення існування СРСР не було правомірним і що таким воно могло стати «в результаті виходу з нього усіх союзних республік у встановленому конституційним законодавством порядку (чого не було дотримано жодною республікою) або внаслідок припинення Договору про утворення СРСР 1922 р.» [141, с. 84–85].

Четвертий етап (1 грудня 1991 р. – донині) – це період перетворення України на повноправного суб'єкта міжнародного права, усвідомлення та визнання принципово нового статусу України урядами та громадянами інших країн, а також українськими посадовцями й пересічними громадянами. На думку М. Михальченка та З. Самчука, проблема самоідентифікації України як суверенної держави «залишається чи не найтоншим місцем державницької української інженерії», що зумовлено і зовнішніми, і внутрішніми, і матеріальними, і духовно-психологічними причинами [142, с. 98]. Більшість науковців, політиків, посадовців та пересічних громадян усе ще сумніваються в

доцільності визначення й подальшого розвитку України саме як національної держави з огляду на багатонаціональний склад її населення.

Видатний науковець М. Бердяєв зазначав: «Будь-яка нація прагне утворити державу й зміцнитись у ній. Через державу розкриває нація всі свої потенції. Держава повинна мати національну основу, національне ядро, хоча племінний склад держави може бути дуже складним і багатоманітним... Держава, що не має національного ядра й національної ідеї, не може мати творчого життя» [143, с. 103]. Історія наводить численні приклади, що переконують у правильності наведеної тези. Саме завдяки національній ідеї вдалося об'єднати й згуртувати громадянське суспільство, забезпечити його динамічний розвиток у США, Фінляндії, повоєнній Німеччині, що тривалий час опікувалася проблемою об'єднання нації, тощо. Водночас динамічний розвиток таких країн суттєво впливав на розширення можливостей національних меншин щодо збереження ними національної самобутності та забезпечення інших прав. Тому національна ідея є потенційно продуктивною не лише для титульної нації, а й для національних меншин, оскільки вона сприяє досягненню міжнаціонального спокою та злагоди в суспільстві. Отже, українська держава має зробити все можливе для того, щоб українська національна ідея не відлякувала представників національних меншин як така, що начебто містить певну загрозу для їх розвитку, а приваблювала їх з огляду на перспективу істотного поліпшення якості життя в майбутньому.

14 лютого 1992 р. ВР України ухвалила Основи законодавства України про культуру, що містили спеціальну ст. 8, присвячену правам національних меншин у сфері культури. Згідно з нею, українська держава взяла на себе зобов'язання створити умови для розвитку культур усіх національних меншин, які проживають на території України, сприяти прилученню їх до спільного процесу творення культурних цінностей. За громадянами будь-якої національності було визнано права: зберігати, розвивати й пропагувати свою культуру, мову, традиції, звичаї та обряди; утворювати національно-культурні товариства, центри, створювати заклади культури, мистецтва й навчальні заклади, засновувати засоби масової інформації та видавництва [144].

З метою забезпечення реалізації основних положень Декларації прав національностей України і гарантування національним меншинам права на вільний розвиток ВР України ухвалила 25 червня 1992 р. Закон «Про національні меншини в Україні» [145], відповідно до якого держава ґрунтується на принципі рівноправності усіх громадян, незалежно від їх належності до корінних народів, до національних меншин, національних груп, гарантує їм рівні права і свободи, підтримує розвиток їх національної самосвідомості. Усі громадяни України, незалежно від приналежності до української нації як такої, що становить національну більшість, чи до національних меншин, користуються захистом держави на рівних підставах. У Законі наголошено, що, забезпечуючи права осіб, які належать до національних меншин, держава ґрунтується на тому, що вони є невід’ємною частиною загальноновизнаних прав людини. Загалом характерною ознакою цього закону є його зорієнтованість на міжнародні стандарти, хоча далеко не всі з них знайшли своє відображення в українському законодавстві. З одного боку, під час його розроблення Україна спиралася на документи Копенгагенської конференції 1990 р. та деякі інші міжнародно-правові документи, з іншого – Україна прийняла Закон «Про національні меншини в Україні» раніше, ніж Рада Європи ухвалила спеціальний комплексний акт стосовно захисту національних меншин. Це, по-перше, свідчить про поступове розуміння українськими законодавцями світових тенденцій розвитку, їх уміння відчувати актуальність проблеми, навіть, інколи, за умов бракування виваженості та послідовності. По-друге, після вступу України до Ради Європи виникає нагальна потреба переглянути чинне законодавство, яке стосується національних меншин, з метою усунення суперечностей між окремими його положеннями, приведення його у відповідність із конституційними положеннями та запозичення деяких новацій Віденської декларації та Рамкової угоди про захист національних меншин.

Прийняття в 1996 р. нової Конституції України ознаменувало собою якісно новий етап вітчизняного конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин у всіх сферах життєдіяльності людини, суспільства й

держави. У цьому документі було відображено національно-етнічні аспекти української державності.

Як уже зазначалося, усі інші суб'єкти (крім української нації) мають право на самовизначення в межах української держави виключно в недержавній формі (формах) [146, с. 8–9]. Однією з таких форм може бути національно-культурна автономія. На думку Ю. Римаренка та Ю. Волошина, «організаційною формою національно-культурної автономії в Україні є національно-культурні об'єднання» [147, с. 45]. Питання ж щодо можливості реалізації в Україні права на самовизначення у формі національно-територіальної автономії є досить суперечливим, дискусійним і неоднозначним. З одного боку, ні Конституція України [78], ні Закон України «Про національні меншини в Україні» [145] не передбачають можливості створення національних адміністративно-територіальних утворень, а з іншого – така можливість як потенційна була передбачена опосередковано в розділі V Декларації про державний суверенітет України, у якому зазначалося, що «УРСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць» [134]. Більш категорично виглядає положення про національно-адміністративні одиниці в Декларації прав національностей України [139] від 1 листопада 1991 р., яка є одним із перших, основоположних, засадничих нормативно-правових документів, що були прийняті ВР України незабаром після проголошення незалежності України. Формально жодне з положень зазначених декларацій не було визнано нечинним, а отже, виникає ціла низка питань. Таким чином, проблема доцільності й можливості використання національно-етнічного критерію під час вирішення питання щодо вдосконалення чи зміни територіальної організації держави потребує окремого дослідження.

2.2. Національні інтереси, цінності та потреби людини, громадянського суспільства як фундаментальні засади національного суверенітету

Окреслення та закріплення фундаментальних категорій «інтереси», «національні інтереси», «базові цінності та потреби» в міжнародних і національних документах, їх ефективне забезпечення та реалізація є природним, невід'ємним правом нації (народу) на гідне існування, важливою детермінантою національного відродження держави та її подальшого поступу. На думку численних зарубіжних і вітчизняних учених, це питання набуває особливої актуальності тоді, коли постає нагальна потреба задовольнити національні сподівання, максимально ефективно використати значні природні ресурси держави щодо захисту національного суверенітету, суверенних прав нації, соціальних груп, меншин, усього громадянського суспільства на свободу дій та їх безпеку.

Здійснивши аналіз різноманітних джерел, можна побачити, що термін «національні інтереси» досить активно застосовують державні діячі, учені, фахівці у сфері військової політики, починаючи із середньовіччя, стосовно зовнішньої політики та цілей національної безпеки держав. Так, акцентуючи увагу на ролі інтересів у житті громадянського суспільства, німецький класик філософської думки Г. В. Ф. Гегель писав: «Дії людей впливають із їх потреб і пристрастей, інтересів, характерів та здібностей, притому таким чином, що спонукальними мотивами в цій драмі є лише саме ці потреби, пристрасті та інтереси» [148]. Вислів мислителя, на нашу думку, стосується не тільки окремих особистостей, він має також сенс і для тих чи інших соціальних груп, націй та суверенних держав. Суб'єктивна складова будь-якої соціальної групи чи державного утворення, так само, як і на рівні особистості, виявляється у вигляді потреб, пристрастей, цінностей та інтересів.

Інтереси є потребою в усвідомленні цілей діяльності, завдяки чому сприяють орієнтації особистості у світі. Вони виникають на основі потреб, але не зводяться до них. За умов поглиблення й ствердження інтересів вони можуть стати стійкими потребами. Інтереси існують скрізь, де наявна діяльність людини і де між людьми виникають будь-які відносини.

Інтереси великих соціальних груп чи державних утворень мають певну специфіку, різняться кількістю людей, які їх захищають, та сферами дії. Так, сферою виявлення інтересів великих соціальних груп, соціальних організацій є політика й геополітика. Найбільш загальними інтересами, що мають статус незалежного актора міжнародних відносин, є інтереси націй та держав.

Західна політологія в умовах реального існування держав-націй у розвинутих країнах не відокремлює інтереси від інтересів націй і використовує термін «національні інтереси» у контексті національно-державних (навіть в англійській мові поняття «nation» нерідко використовується як синонім поняття «state»).

У сучасних наукових та енциклопедичних джерелах категорія «інтерес» має чимало визначень. Більшість дослідників надають перевагу формуванню власного особистісного підходу до цієї проблеми, не сприймаючи, на жаль, усталених концептуальних формул.

Зокрема, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» В. Бусела інтерес тлумачать як увагу до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось [149].

У філософських словниках («Філософський словник» І. Фролова, «Нова філософська енциклопедія») поняття «інтерес» (лат. interest – мати значення) трактується як причина дій індивіда, соціальних спільнот (класу, нації, професійної групи), що визначає їх соціальну поведінку [150]; активна спрямованість людини на різні об'єкти, освоєння яких оцінюється як благо; а також як потреби, які є мотивацією поведінки індивіда [151].

«Соціологічний енциклопедичний словник» Г. Осипова визначає інтерес як спрямованість суб'єкта на значущі для нього об'єкти, пов'язані із задоволенням потреб індивіда; об'єктивну причину діяльності соціальних суб'єктів, які спрямовані на задоволення певних потреб, що є підґрунтям безпосередніх мотивів, ідей тощо та визначаються становищем і роллю цих суб'єктів у системі спільнот [152].

У тексті іншої філософської енциклопедії категорію «інтерес» визначено як пай, частку, залучення до чогось, участь у чомусь, схильність до чогось (проява інтересу), цілісність та значення, яке ми надаємо речам. З матеріальної точки зору – також користь, вигода (мати свій інтерес) [153].

Водночас категорією «національні інтереси» в науковій сфері оперувати почали порівняно недавно, оскільки лише в 1935 р. її було введено до Оксфордської енциклопедії соціальних наук, завдяки чому вона набула «права громадянства».

Відомий американський протестантський теолог Р. Нібург, який спільно з істориком Ч. Бірдом ґрунтовно дослідив категорію «національні інтереси», підкреслював: «Національний самоінтерес впливає, з одного боку, із сутності політичної ситуації, а з іншого – із сутності людини» [154, с. 598].

У «Малій енциклопедії етнодержавознавства», В. Кириченко стверджує, що це – «інтегральне вираження інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини та суспільства загалом» [155]. У такому контексті національні інтереси зумовлені всіма елементами політичної системи та є основою функціонування її складових.

«Енциклопедія етнокультурознавства» визначає національний інтерес як «реальну причину дій нації та держави, спрямованих на своє виживання, функціонування й розвиток», або як «сукупність національних цілей і ключових цінностей, що відіграють важливу роль у стратегії і тактиці в галузі національної безпеки» [156].

Отже, вивчення змісту енциклопедичних та наукових джерел у цьому контексті доводить, що думки дослідників стосовно зазначеного питання різняться. Тому, осмислюючи це питання крізь призму нашого дослідження, потрібно знайти найбільш оптимальну позицію – визначити фактори й напрями діяльності державних і громадських інституцій, які б під час подальшої реалізації мали позитивний характер. Крім того, залишається невирішеним питання публічного усвідомлення понять «національні інтереси», «цінності», «потреби людини, громадянського суспільства» та їх урахування в процесі визначення та реалізації державної політики як фундаментальних засад національного суверенітету.

Історичний екскурс дає змогу стверджувати, що категорія «національний інтерес» була запозичена із західної політичної літератури, де вживалась у значенні «державний інтерес». У західних суспільствах нація передбачає єдність громадянського суспільства й держави, а отже, національний інтерес виконує консолідуючу функцію та зменшує суперечність між інтересами держави й громадянським суспільством.

Водночас ґрунтовні напрацювання у сфері осмислення національного інтересу наявні в доробках представників школи «політичного реалізму» (Г. Моргентау, С. Браун, З. Бжезинський, У. Ростоу та ін.), у яких інтерес усвідомлюється, передусім, як зовнішньополітичні пріоритети держави. У своїх дослідженнях автори спираються на концепцію інтересу, сформовану через поняття сили (основою слугували політичні вчення Н. Макіавеллі та Т. Гоббса). Власне вислів «національний інтерес» набуває сенсу тільки в контексті взаємовідносин нації чи держави з іншими націями або державами. Тобто національні інтереси – це завжди продукт складних взаємозв'язків діючих суб'єктів міжнародних відносин, іншими словами, життєві геополітичні позиції [157, с. 466].

Представники школи «національних інтересів», що набула популярності протягом 60–70-х рр. XX ст., розглядали всю динаміку взаємин держав як

наслідок зіткнення їх інтересів. На думку теоретиків, залежно від того, чи узгоджуються основні інтереси різних країн, чи вони суперечать один одному, реалізовується той чи інший тип взаємодії між державами – від відкритого конфлікту або військових дій до дружніх, союзницьких відносин. Найважливіше місце у формуванні та орієнтації «національних інтересів» на міжнародній арені сучасні політологи відводять поняттю сили, насамперед військової. Власне концепція національних інтересів, на думку провідних теоретиків (Ч. Берд, С. Браун, М. Каплан, Р. Юхансон), полягає в природі західноєвропейської та американської політичної культури.

Згідно з переконаннями реалістів, аналітичне використання поняття «національні інтереси» підкреслює роль держави у втіленні національних інтересів. Реалісти вважають, що внутрішньополітичні чинники не можуть розглядатись як національні інтереси, оскільки ця група питань належить до сфери «суспільного інтересу», тобто інтересу, зумовленого різними сегментами громадянського суспільства.

Вищезазначене доводить, що формування національних інтересів – це складний, суперечливий і тривалий процес, на який впливають геополітичні реалії, економічні, соціальні, етнічні, культурні та психологічні фактори, що «переплавляються» масовою свідомістю, коригуються певною системою цінностей та виявляються в концепції національних інтересів. Дж. Розенау писав: «Визначення національного інтересу ніколи не може бути нічим іншим, як системою розумових висновків, що ґрунтуються на аналітичній та ціннісній основі політики» [158, с. 37].

Особливу роль у цьому складному процесі пізнання зазначеної категорії відіграв Пол Сібері, який у 1963 р. опублікував роботу під назвою «Влада, свобода та дипломатія», у якій зазначив: «Ми повинні розуміти національний інтерес як калейдоскопічний процес, за допомогою якого приховано сили американського суспільства через вищі органи влади держави, що виражають певні політичні та економічні прагнення у світовій політиці. Для того, щоб

з'ясувати особливості цього процесу, ми маємо розуміти не тільки сутність формальних процесів зовнішньополітичної діяльності держави, а й безпосередньо проникнути в сутність нації» [159, с. 24].

В українській державі на законодавчому рівні та в наукових колах поняття «національний інтерес» використовують як термін, запозичений із європейської та американської науки, де його вживають як синонім до державного інтересу [160, с. 193]. Що ж до становлення концепції національних інтересів України, то цей процес розпочався з прийняття нею низки стратегічних і перспективних документів, зокрема «Декларації про державний суверенітет України» [134] від 16 липня 1990 р., «Акта проголошення незалежності України» [136] від 24 серпня 1991 р., схваленого 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням, Постанови ВР України «Про основні напрямки зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р., Конституції України [78] від 28 червня 1996 р., Концепції (Основи державної політики) національної безпеки України від 16 січня 1997 р., Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р., «Стратегії про національну безпеку України», затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015.

Констатуючи головні положення зазначених документів, можна зазначити, що одним із фундаментальних національних інтересів Декларація про державний суверенітет України проголосила «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Відповідно до цього положення, було передбачено здійснення Україною як суб'єктом міжнародного права безпосередніх зносин з іншими державами: укладання з ними договорів, обмін дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національно-державного інтересу держави «у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній

сферах». У Декларації йдеться про те, що Україна є рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру й міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та в європейських структурах і «урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, що не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї».

У загальних засадах Конституції України зазначено: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного та взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права». Це конституційне положення свідчить про послідовний миролюбний зовнішньополітичний курс України, який ґрунтується на головних принципах міжнародного права: мирного співіснування, суверенної рівності держав, незастосування сили або погрожування силою в міжнародних відносинах, непорушності державних кордонів, територіальної цілісності держав, мирного врегулювання спорів, невтручання, поваги прав і свобод людини, права народів розпоряджатися своєю долею, співробітництва держав та сумлінного виконання зобов'язань за міжнародним правом.

У ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» законодавець визначає національні інтереси як життєво важливі матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства та держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток [161].

Крім цього, автори наукового дослідження «Концепція національних інтересів України» визначають національний інтерес як «систему цінностей, що є феноменом суспільної свідомості, який ґрунтується на почутті належності до

певного народу та відрізняється від системи індивідуальних цінностей» [162, с. 5]. На нашу думку, слушною є позиція науковців стосовно того, що національні інтереси, які відіграють у житті суспільства провідну роль, спочатку виникають в емоційно-почуттєвій формі та передбачають чотири найсуттєвіші почуття: національної гордості; національного добробуту; національної безпеки; національної перспективи.

У межах політологічних теорій сучасних учених національні інтереси визначено як усвідомлення та відображення державних потреб, які обстоюють лідери цієї держави. Національні інтереси передбачають весь спектр життєдіяльності нації як політичного суб'єкта. Національні інтереси – це визначальні потреби суспільства (держави), що співвідносяться з його (її) базовими цінностями та виявляються в загальноприйнятому ідеальному або нормативному комплексі цілей діяльності державних інституцій.

Таким чином, дослідження національних інтересів як однієї з головних складових суверенітету та його видів спонукає сучасних науковців до пошуку відповідей на низку запитань:

1. Чи існують об'єктивно національні інтереси та яка їх природа?
2. Які національні інтереси належать до пріоритетних, фундаментальних, а які мають тимчасовий характер?
3. Чи можуть національні інтереси змінюватись залежно від змін внутрішньої та зовнішньої ситуації?
4. Які механізми забезпечують захист національних інтересів?

Погоджуємось із думкою професора А. Колодія, який стверджує, що національні інтереси є синтезом інтересів певної національної спільноти. Індивідуальні та групові інтереси зважуються, проходять витримку часом, узгоджуються та зводяться до загального, після чого вже формуються національні інтереси. Саме це «загальне» науковець розглядає як інтерес до самозбереження, реалізації свого соціально-політичного та культурного потенціалу, форма якого властива саме цій нації (до реалізації національної

ідеї). Стрижнем національних інтересів є збереження й зміцнення національного суверенітету, що означає «повновладдя нації, оволодіння нею всіма можливостями розпоряджатися власною долею» [163]. Тому національні інтереси не можуть зводитись лише до певних соціально-економічних, культурних та інших потреб. Вони повинні усвідомлюватись як синтез, а не механічна сукупність приватних і корпоративних інтересів.

На думку В. Ковальського, залежно від ступеня впливу на економічну, політичну, воєнну, науково-технічну та інші сфери функціонування держави національні інтереси можна класифікувати за ступенем важливості як життєво важливі, другорядні, критичні, а за ступенем стійкості – стратегічні, оперативні й тактичні [155, с. 116].

Формування життєво важливих інтересів відбувається протягом історичного становлення нації-держави як суб'єкта міжнародного права. До них можна віднести (зокрема для України) такі інтереси, як підтримання й збереження територіальної цілісності країни, захист її кордонів, суверенітету; створення та забезпечення системи національної безпеки; інтеграція в систему регіональної та глобальної безпеки; реалізація широкомасштабних програм із ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи й утворення ефективної системи ядерної безпеки України; інтеграція в світову економічну та політичну спільноту, створення сприятливих умов для залучення закордонних інвестицій, збереження старих і пошуки нових шляхів доступу до стратегічно важливих для економіки ресурсів; підтримка процесів соціально-культурного й духовного відродження основ національної державності українського народу, його самобутності.

Визначення стратегічних національних інтересів та їх юридичне оформлення як офіційно визнаних пріоритетів держави має стати результатом спільної праці всіх гілок влади та громадянського суспільства. Оперативні (середньострокові) інтереси, що виникають під час вирішення окремих проблем для подальшої реалізації стратегічних інтересів, є засобом упровадження в

життя стратегічних завдань держави. Тактичні інтереси, що постають засобом впровадження в життя оперативних інтересів, зазвичай короточасні та після реалізації оперативних інтересів зникають.

На думку В. Кириченка, національні інтереси – це «інтегральне вираження інтересів усіх членів громадянського суспільства, що реалізовується через політичну систему. Вони поєднують інтереси кожної людини та суспільства загалом. Водночас ідеться про інтереси не взагалі громадян, які належать до цього суспільства, а кожного громадянина зокрема, інтереси національних, соціальних, політичних груп та інтереси держави» [155, с. 118]. Теоретик переконує, що національні інтереси не тотожні інтересам нації, адже «перші відображають (інтегрують) інтереси всіх людей незалежно від національної приналежності, а другі – лише інтереси певної нації».

Численні дослідники зазначеної проблематики стверджують, що категорія «національні інтереси» певною мірою співвідноситься з категоріями «індивідуальні», «загальнолюдські» та «державні» інтереси [155, с. 108]. Проблема дослідження змісту інтересів учасників міжнародних відносин залишається однією з найскладніших, оскільки їх вивчення й досі ґрунтується більше на інтуїтивних міркуваннях науковців, ніж на безперечних і доказових аргументах.

Згідно з Концепцією (Основами державної політики) національної безпеки України, «національні інтереси відображають фундаментальні цінності та прагнення українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення та способи задоволення. Національні інтереси України та їх пріоритетність зумовлюються конкретною ситуацією, що складається в країні та за її межами». Закон України «Про основи національної безпеки України», прийнятий у 2003 р., визначає національні інтереси як «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності українського народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в

Україні, визначальні потреби суспільства й держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток» [161].

Таким чином, науковий підхід до визначення національних і національно-державних інтересів, звісно, має враховувати історичні, соціально-політичні та економіко-географічні чинники функціонування української нації. Вихідними засадами при цьому має бути чітке усвідомлення того, що становить сучасна українська нація у вузькому значенні як етнічно однорідна спільнота громадян української національності, що проживають в Україні, та в широкому значенні – як відкрита поліетнічна спільнота, що історично склалася на території України, яка усвідомлює себе українським народом, а її члени – громадянами України, тобто йдеться про політичну націю [164, с. 181–211].

З метою законодавчого закріплення окремих із зазначених положень Постановою ВР України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. визначено три основні групи національних і національно-державних інтересів України у сфері міжнародних відносин. Так, передбачено, що для їх забезпечення політика України спрямовується на виконання таких найголовніших завдань: 1) утвердження й розвиток України як незалежної демократичної держави; 2) забезпечення стабільності міжнародного становища України; 3) збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів; 4) включення національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку; 5) захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями та вихідцями з України, надання їм допомоги згідно з міжнародним правом; 6) поширення у світі образу України як надійного й передбачуваного партнера.

У Національній доповіді «Національний суверенітет України в умовах глобалізації» зазначено, що до переліку найважливіших національних інтересів належать нейтралізація та попередження загроз, які виникають у навколишньому воєнно-політичному та економічному середовищі [165, с. 54].

Аналіз національних і національно-державних інтересів ми розглядаємо з позиції політичної суб'єктності української нації, тобто нація постає творцем власної держави, яка використовується як інструмент здійснення внутрішньої і зовнішньої політики [166, с. 7]. Для нації як політичного суб'єкта найголовнішим є збереження її ідентичності й культурно-мовної самобутності у властивій саме цій нації формі, тобто у формі реалізації національної ідеї [167, с. 37]. З огляду на це, пріоритетні політичні інтереси нації спрямовуються на подальшу консолідацію спільноти, на створення чи збереження власної державності та налагодження відносин з іншими націями-державами.

Національний інтерес, на нашу думку, можна визначити, ураховуючи суттєві ознаки нації як етносоціальної спільноти. Структура національного інтересу змінюється залежно від завдань нації, ступеня (етапів) її консолідованості (початковий етап формування, етап національно-визвольної боротьби, розквіт національної спільноти тощо). Так, націю-державу як суб'єкта міжнародних відносин характеризує національно-державний інтерес, що постає в загальному розумінні як мотивація зовнішньополітичної діяльності держави. Національно-державний інтерес України в період становлення незалежної держави та на перспективу можна охарактеризувати як національне відродження та сталий розвиток, повністю підпорядковані завданням стабілізації ситуації в державі та забезпеченню швидкого переходу до демократичного суспільства, зорієнтованого на ринкову економіку й людину, як найвищу соціальну цінність. Він передбачає формування ефективного механізму зовнішніх відносин як основи зміцнення стабільності та відвернення міжнародних конфліктів, забезпечення внутрішнього соціального добробуту окремої людини, соціальних груп і громадянського суспільства загалом.

Таким чином, формулюючи висновки в найбільш загальному вигляді, зазначимо, що *національні інтереси треба розуміти як усвідомлені, офіційно виражені об'єктивні потреби нації (народу), що впливають із її (його) національних цінностей і спрямовані на збереження (примноження), створення*

або досягнення сприятливих умов для стабільного існування та розвитку. Вони зумовлені особливостями соціально-економічного та політичного устрою суспільства, рівнем його економічного й інформаційного розвитку, історично сталим місцем у міжнародному розподілі праці, специфікою географічного положення, національними й культурними традиціями.

Зазначене дає змогу стверджувати, що підґрунтям формування національних інтересів є потреби, тобто необхідність підтримання життєдіяльності організму, індивідуума, соціальної групи, суспільства загалом, внутрішній стимулятор активності. Потреби, усвідомлені суспільством, класами, соціальними групами, індивідуумами, постають як їх інтереси. На відміну від потреб, інтерес скерований не стільки на предмет задоволення, скільки на ті соціальні інститути, установи, норми взаєностосунків у суспільстві, від яких залежать усі умови життєдіяльності людей (розподіл цінностей, благ).

На думку українського вченого В. Ф. Сіренка, значення інтересів полягає в тому, що вони є причиною соціальної активності людей і в цьому значенні усвідомлюються найважливішими чинниками перетворень у суспільстві, державі та світі загалом [168].

Досліджуючи структуру потреб залежно від суб'єктів, А. Маслоу стверджує, що потреби людини передбачають п'ять рівнів ієрархії. В основі цієї ієрархії перебувають ключові потреби, а на вершині – більш високі індивідуальні запити. Коли потреби нижчого рівня задоволені хоча б частково, відбувається перехід до задоволення потреб іншого, і не обов'язково наступного, рівня ієрархії. Усе, що необхідне для підтримання життя, – їжа, одяг, житло – об'єднується в категорію фізіологічних потреб. На рівні національних інтересів цій потребі відповідає соціальне забезпечення, соціально-економічний захист населення, забезпечення головних, найнеобхідніших потреб. Перш ніж людина зможе спрямовувати зусилля на реалізацію будь-яких інших цілей, їй необхідно задовольнити ці головні

потреби. У такому разі запити вищих рівнів стають дедалі потужнішим мотиваційним чинником.

Коли людина має достатню кількість предметів першої необхідності, актуальності набуває потреба в безпеці. На національному рівні цій потребі відповідають інтереси військової, економічної, екологічної, промислової безпеки, правового захисту тощо.

Над потребою в безпеці перебуває бажання людей спілкуватися між собою, належати до колективу. Ці соціальні потреби можуть бути для людини більш важливими, ніж фінансові. Люди також мають потребу у визнанні та повазі, відчутті цінності своєї особистості як невід'ємної частини суспільства. Можливість задоволення таких потреб може слугувати потужним мотивуючим чинником у діяльності. Цій потребі відповідає формування й розвиток громадянського суспільства.

Потребою найвищого рівня, на думку А. Маслоу, є прагнення до саморозвитку та самоактуалізації. Таку потребу задовольнити найбільш складно, вона передбачає докладання неабияких зусиль для реалізації. Цьому рівню потреб відповідають інтереси зовнішньополітичні, самовираження, самореалізації, досягнення впливу. Вони полягають у реалізації своїх потенційних можливостей і стабільному утвердженні як нації [169].

Розкриваючи національні цінності як складну систему мотиваційних чинників та невід'ємну передумову національного суверенітету, слід зазначити, що вони формуються під час історичного процесу, розвитку матеріальної та духовної культури суспільства відповідно до геополітичного становища країни. На основі національних цінностей визначається ступінь важливості національних інтересів, їх пріоритетність у реалізації відповідними інститутами й органами державного управління.

Аналізуючи категорію «національні цінності», провідні фахівці-вчені сфери безпеки В. П. Горбулін і А. Б. Качинський, роблять висновок про те, що це предмети, явища та їх властивості, що задовольняють потреби особи,

суспільства та держави в безпечному існуванні та прогресивному розвитку [170, с. 18]. Водночас А. В. Возженников стверджує, що національні цінності – це наявні й ідеальні соціальні, матеріальні та духовні блага, що задовольняють потреби й інтереси людей і сприяють прогресивному розвитку особи, суспільства та держави [171, с. 14]. Визначаючи це поняття, варто констатувати, що саме національні цінності є певними концептуальними, ідеологічними засадами, консолідуючими чинниками, важливими життєвими орієнтирами на шляху ефективного суспільного розвитку. Так, А. В. Малишев зауважує: «... спільнотам властиві цінності як об'єктивні параметри внутрішнього середовища, чітке дотримання яких є домінантою їх успішного розвитку» [172, с. 17].

Важливою в контексті нашого дослідження є позиція відомого американського вченого Т. Парсонса, який доводить, що цінності – це найвищі принципи, які визначає будь-яка соціальна система для збереження власної єдності та цілісності, забезпечення саморегуляції і консенсусу як у різних підсистемах, так і в системі загалом [173, с. 30]. Таким чином, цінності постають як соціально-нормативні регулятори суспільного та громадського життя людей, з огляду на що вони досить часто виконують ідеологічні функції, стаючи складовою суспільних ідеологій.

Досліджуючи особливості української ціннісної системи, Г. Ситник головними українськими національними цінностями вважає: державний суверенітет, територіальну цілісність, демократичні основи розвитку, працелюбство, духовність, сім'ю, рівноправність народів, що населяють Україну, самовідданість під час захисту Батьківщини, соціальну справедливість, колективізм, матеріальне та духовне надбання народу України, миролюбність, толерантність, доброзичливість [174, с. 369].

Підставами для класифікації пріоритетних національних цінностей сучасні дослідники вважають форми духовного життя та духовної діяльності, зокрема такі, як: суспільно-політична сфера, правові відносини, мораль, релігія,

мистецтво, науково-теоретична діяльність та інші сфери духовної культури. Так, до цінностей політичного життя, на їх думку, належать: розбудова національної державності, досягнення злагоди в суспільстві, соборність, утвердження демократичних принципів співжиття, забезпечення реального суверенітету. Водночас правовими цінностями постають: досягнення гармонії прав та обов'язків громадян, повага до закону, правове забезпечення функціонування української мови тощо. Вищими цінностями (абсолютами) вони вважають добро, справедливість, гідність, гуманізм, патріотизм, працелюбність, дружбу, любов, вірність. Саме на вищих цінностях ґрунтуються моральні пріоритети українського народу [175, с. 27].

У демократичній державі вищою цінністю є людина (ст. 3 Конституції України), її права, свободи, безпека й добробут. Людина слугує головним, ключовим елементом системи цінностей. У межах цієї позиції прикладами національних цінностей можуть бути свобода й процвітання особи; збереження демократичного суспільства; узгодження рішень і дій; прагнення до соціальної справедливості; рівноправність народів, що проживають у країні; прихильність до загальнонаціональної культури за умов шанобливого ставлення до культур усіх націй (народів); державна єдність і територіальна цілісність.

Філософське тлумачення цінностей ґрунтується на тому, що людина є істотою, яка оцінює, визначає якість цінностей, їх пріоритетність. Почуття людей спонукають до визнання цінним того, до чого можна прагнути, ставитись із повагою. Цінність є суттю й водночас умовою повноцінного існування об'єкта. Вона є фундаментальною нормою, що дає змогу людині обрати певну позицію, лінію поведінки в життєво значущих ситуаціях. Саме тому цінності становлять одну з підстав цілісності й стійкості соціальних систем. Система цінностей формує внутрішній стрижень культури, духовну квінтесенцію потреб та інтересів тих чи інших соціальних спільнот, усвідомлюється одним із найважливіших стимулів соціальної дії, поведінки індивідів.

Об'єднання людей у спільноти передбачає вироблення такої системи цінностей, яка, ураховуючи різноманіття індивідуальних цінностей, забезпечувала б стійке існування цієї спільноти, адекватно відображала її сутність. Вироблення системи цінностей у суспільстві, з огляду на різноманіття їх індивідуального оцінювання, є результатом певного компромісу, угоди, соціального договору.

У системі цінностей української нації як поліетнічної спільноти, яку становлять представники титульної нації (етнонації) та всіх етнічних спільнот, що проживають в Україні та вважають її своєю батьківщиною, чільне місце мають посісти: громадянські права та свобода, рівноправність, спільність позицій громадян щодо стратегічних напрямів і цілей розвитку держави й суспільства, взаємна толерантність і соціальна солідарність між різними (за будь-якими ознаками) суспільними групами; гордість за свою Батьківщину, лояльність до української держави, повага до її символів та атрибутів (включаючи державну мову), шана до нації, що утворила державність, національна гідність у поєднанні з повагою до всіх етносів, що є патріотами України.

Підтверджують цю позицію результати досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, які свідчать про те, що нині у свідомості жителів усіх регіонів нашої держави домінує розуміння цінностей громадянського змісту, а саме: праця на благо України, готовність боротися за дотримання прав і свобод усіх українських громадян, прагнення до рівності прав усіх національностей, знання історії та культури України, бажання виховувати в дітях любов до неї, повага до законів та інститутів влади [176]. Такий синтез соціальних, ліберальних і національно-патріотичних цінностей може слугувати пріоритетною засадою життєдіяльності суспільства, забезпечивши модернізацію суспільних відносин та інститутів.

Визначення головних цінностей допоможе окреслити національні інтереси та сформулювати українську національну ідею, що схвалюватиме все

суспільство, загальновизнану ідеологію державотворення, яка сприятиме позитивним зрушенням у суспільній свідомості. Виконувати це завдання потрібно засобами реалізації державної гуманітарної політики шляхом суспільного діалогу, гармонійної та активної взаємодії органів державної влади, громадських організацій, наукових закладів, що сприятиме формуванню єдиного духовного простору української нації. Завдання органів державної влади полягають, передусім, у тому, щоб створити належні умови для укорінення у свідомості громадян соціально значущих цінностей – почуття гордості за Вітчизну, поваги до культури, мови й історичного минулого української нації, до національних традицій, формування расової, національної, релігійної терпимості, розвиток дружніх відносин між народами, що стане запорукою проявам націоналізму, шовінізму тощо. Невідкладними завданнями є формування правової культури, поваги до законів, символів держави, підвищення престижу державної та військової служби. Міцною основою формування національної самосвідомості, рушійною силою стимулювання державотворчих процесів має стати громадянський патріотизм.

Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок про те, що підґрунтям існування та розвитку будь-якого суспільства, національної спільноти, держави є відповідна система цінностей як своєрідний моральний орієнтир загальносуспільного поступу, завдяки якій і навколо якої організовується життя всього соціуму.

На нашу думку, окреслені вище положення дають змогу стверджувати, що *національні цінності – це система найвищих людських принципів, фундаментальних, різнорівневих життєвих координат нації (народу), що є мотивуючими та консолідуючими чинниками її (його) формування в процесі історичного поступу, розвитку.*

Висновки до розділу 2

Здійснення аналізу теоретико-методологічних проблем праворозуміння дефініцій національного суверенітету, його передумов, форм прояву, національних інтересів, цінностей, потреб, а також співвідношення з правом нації на самовизначення, надає можливість зробити низку висновків.

1. Світова практика визнає наявність у націй (народів) певного правового статусу, що передбачає забезпечення вільного волевиявлення, реалізацію їх законних прав на життя, встановлення відносин з іншими націями (народами) на основі рівності (юридична складова суверенітету).

2. Для кожної з націй процес набуття незалежності та реалізації права на самовизначення є досить складним, своєрідним та особливим. Кожній із них властивий свій історичний шлях здобуття незалежності та реалізації права на самовизначення. Одні нації мали в минулому власну державу чи окремі елементи державної організації і тепер прагнуть її відновити, інші – раніше не мали своєї держави, проте вже усвідомили свою самотність, неповторність, спільність інтересів і прагнуть до створення національної держави. Водночас усі вони мають однакове право на самовизначення (етнічна складова суверенітету).

3. У юриспруденції право на національне самовизначення тісно пов'язане з правом людини, що власне й слугує його підґрунтям. Логіка такого твердження є елементарною та незаперечною: підневільний стан спільноти автоматично спричиняє підневільний стан усіх, хто до неї належить. Тому безглуздими є намагання переконати членів цієї спільноти в їх свободі, якщо вони мають змогу користуватися певними правами лише як окремі фізичні особи та не мають такої змоги як загал, «демос-етнос»: «... надання індивідуальних прав та користування ними лише тоді матиме сенс, коли народ

загалом буде вільним і матиме право розпоряджатися своєю волею на власний розсуд (потенційна складова суверенітету).

4. У процесі державотворення такі феномени, як національний суверенітет та право націй на самовизначення, їх інтереси, цінності й потреби, мають аксіологічне значення. Усвідомлення національного суверенітету в юриспруденції як загальнолюдської гуманістичної цінності за сучасних умов в Україні має важливе значення разом з іншими основоположними цінностями, зокрема такими, як верховенство права, свобода, рівність, національна єдність, соціальна та культурна цілісність суспільства, безпека співіснування в зовнішньому політико-правовому просторі, мир, стабільність тощо.

5. Аналіз літературних джерел із проблематики слугує підставою для формулювання найбільш актуальних та проблемних питань, що в перспективі потребують додаткового наукового осмислення. Передусім, це питання щодо розуміння та визначення національного суверенітету народів, які не були донині репрезентовані в ООН та які не мають повноцінного міжнародного статусу. Наступним проблемним питанням слід уважати ставлення окремих авторів до ідеї самовизначення, ототожнення її з нацистською або фашистською ідеологією, що, на нашу думку, є неприпустимим і нелегітимним. Крім того, проблему визначення народів слід розглядати не в контексті заподіяння шкоди більшості населення, а в контексті загального блага, досягнення якого в допустимих формах сприяє розвитку всього суспільства, досягненню злагоди та миру.

6. Національним суверенітетом є властивість носія, тобто фактична здатність нації на повновладдя, реальна можливість розпоряджатися своєю долею та ресурсами, сукупність суверенних невід'ємних прав на вільний вибір соціально-економічного й політичного ладу, на цілісну національну територію, економічну, політичну, інформаційну незалежність, розвиток своєї мови та культури, повагу національної гордості та гідності.

7. Удосконалено характеристику фундаментальних засад розуміння

феномена національного суверенітету, що передбачають систему національних інтересів, потреб, цінностей, а також національні традиції, національну єдність, спільність мети й завдань національного розвитку.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ

3.1. Фактори та шляхи забезпечення національного суверенітету інститутами безпосередньої демократії

Становлення громадянського суспільства в Україні та розбудова правової, соціальної держави за європейськими стандартами передбачають перетворення української нації (народу) з об'єкта державного управління на головного суб'єкта влади, що зумовлює необхідність розвитку й удосконалення всіх форм народовладдя. При цьому пріоритетними є ті інститути демократії, що дають змогу українській нації (народові) безпосередньо вирішувати найважливіші проблеми суспільного та державного життя.

Незважаючи на те, що з моменту проголошення Декларації про державний суверенітет України минуло вже 24 роки, актуальність цієї проблеми на сьогодні не втратила свого значення. Визначним громадянським подвигом на той час, й особливо сьогодні, звучать ці слова: «Верховна Рада УРСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголосила державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту й неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

ВР України реалізувала ідеї, які народ України підтримав на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. Зокрема, вона створила правове підґрунтя демократичної, соборної держави із соціально орієнтованою ринковою економікою, що сприяло політичному та юридичному визнанню України як незалежної, самостійної держави.

24 серпня 2015 р. Україна відзначила двадцять четверту річницю з дня проголошення її незалежності. Проте саме зараз в Україні, коли наявні факти тимчасової окупації її суверенних територій, потрібно звернути особливу увагу на законодавчі проблеми й шляхи забезпечення національного суверенітету, а також на вибір та вдосконалення засобів і методів для його здійснення.

Звернення до цієї проблеми не випадкове. Стимулював його очевидний факт: після двадцяти чотирьох років свого незалежного існування Україна опинилася на піку затяжної та глибокої загальносистемної кризи, можна сказати, війни, що охопила практично всі сфери життя громадянського суспільства. За своїми масштабами вона об'єктивно вже наближається до національної катастрофи. Тому постала нагальна потреба в пошуку відповідей на поставлені питання, передусім, з'ясуванні, чи дійсно керівним принципом розбудови української незалежності стала реалізація безпосередньої демократії нації (народу), і які проблеми та напрями розвитку національного суверенітету виникають на цьому шляху.

Здійснюючи теоретико-правовий аналіз ідеї національного суверенітету як одного з напрямів дослідження теорії суверенітету та однієї з головних властивостей, принципу національної держави, особливу увагу варто приділити проблемним аспектам цього складного юридичного явища в сучасних умовах глобалізації та європейської інтеграції, особливо питанням його забезпечення інститутами безпосередньої демократії.

У наукових джерелах, зокрема малій енциклопедії теорії держави і права, інститут демократії розглядається як юридично оформлений самостійний структурний або функціональний елемент організації державної влади для

вирішення певних завдань політичного життя. Проте розгляд інститутів демократії неможливий без урахування інституціоналізації політичного життя громадянського суспільства, у якому партія, громада, об'єднання постають як інституційні утворення для забезпечення реалізації політичного інтересу. Підтверджує зазначену позицію наукова праця Д. Лук'янова. У ній автор визначає політичну партію як спеціалізований інститут громадянського суспільства, на який покладено функції формування первинної політики, її реалізації на державному рівні та контролю за її здійсненням. Первинність політики, на думку вченого, полягає в попередньому визначенні шляхів і напрямів розвитку держави й суспільства, що свідчить про установчу роль вищезазначеного виду інститутів громадянського суспільства [177].

Фахівці стверджують, що аналіз інституційної основи в організаційній структурі суспільства дає змогу констатувати різноплановість їх внутрішньої організації. Так, наприклад, в одних інститутах переважають структурні елементи (сесії представницьких органів, їх постійні комісії, комітети, фракції тощо), в інших – функціональні (депутатський запит, соціально-економічні, політичні, соціально-культурні, особисті права громадян). За сферами діяльності розрізняють економічні (декларування доходів), соціальні (оплачувані відпустки), політичні (вето президента) інститути демократії; за формами державної діяльності виділяють інститути демократії, що діють у сфері прийняття державних рішень (законодавча ініціатива), забезпечення охорони прав та свобод громадян і виконання ними обов'язків (діяльність Уповноваженого ВР України з прав людини), здійснення правосуддя та контролю за законністю [178, с. 109].

Водночас «Великий юридичний енциклопедичний словник» А. Б. Барихіна [179] визначення інституту демократії не містить. Хоча видання передбачає понад 12 тис. понять, воно побудоване за принципом *multum, non multa* – «багато, але не багато», тобто зміст розкрито детально, але в небагатьох словах. Відсутнє поняття інституту демократії серед понад 3 тис. статей

«Великого енциклопедичного юридичного словника», виданого за редакцією Ю. С. Шемшученка [180].

Очевидно, це можна пояснити тим, що зазначена категорія здебільшого використовується у сфері політичних наук і в правознавстві виконує допоміжну функцію, вказуючи на можливості народу нації меншин у сфері здійснення управління, вирішення питань організації життя на місцевому рівні, визначення статусу розширення повноважень тощо. Окремі автори розробляють зазначену категорію в контексті проблем демократизації правового регулювання, правового розвитку, функціонування правової системи, розвитку інститутів громадянського суспільства.

Зокрема, у дослідженнях професора О. Ф. Скакун інститут демократії (англ. *institutes of democracy*) визначено як легітимні та легалізовані елементи політичної системи суспільства, що безпосередньо створюють демократичний режим у державі шляхом втілення в політичну систему принципів демократії [181, с. 196]. Професор М. В. Цвік також характеризує інститут демократії, висвітлюючи його як юридично оформлений самостійний структурний або функціональний елемент організації державної влади для вирішення певних завдань політичного життя [182, с. 499].

У процесі використання з цим терміном безпосередньо пов'язаний інший термін, що нині набув широкого вжитку, – «інститут безпосередньої демократії». У сфері правознавства він набуває особливої актуальності, що зумовлена фактичними намаганнями представників різних верств населення долучитися безпосередньо до управління справами на місцях, скласти таким чином альтернативну існуючій системі державної влади горизонталь управління.

Проте, на жаль, зазначена категорія часто залишається поза увагою дослідників, які вивчають проблематику місцевого самоуправління й демократії, що в правовому аспекті не дає змоги сформуванню цілісної картини уявлень щодо правових підстав, правових наслідків, правового статусу актів

прямого народовладдя в умовах реформування з визначенням стратегічного курсу на європейську інтеграцію.

Крім того, наукові та довідкові джерела містять недостатньо інформації щодо зарубіжного досвіду здійснення безпосередньої демократії та правових механізмів його імплементації на український національний ґрунт. Так, наприклад, у мережевій енциклопедії «Вікіпедія» безпосередню демократію визначено як сукупність форм організації державної влади, за якої головні рішення щодо управління справами суспільства й держави схвалюються безпосередньо всіма громадянами на референдумах, зборах тощо [183]. Крім того, в інших енциклопедичних джерелах безпосередня демократія характеризується як пряме народовладдя, чиста демократія [184].

У сучасній юридичній науковій літературі єдиного підходу щодо поняття безпосередньої демократії немає. Про це свідчать результати наукового аналізу І. Панкевича, який порівняв окремі наукові позиції, виявивши в них сутнісні схожі та відмінні ознаки.

Зокрема, він констатує, що в роботі В. Пазенок безпосередня демократія сприймається як безпосередня участь народу у вирішенні державних і суспільних справ [185]. Крім цього, здійснено аналіз і ширших дефініцій цього поняття. Аналізуючи сучасні наукові позиції, М. Чудаков визначає безпосередню демократію як суспільні відносини, у межах яких різними способами реалізується участь громадян в управлінні справами держави та суспільства, унаслідок чого воля громадян безпосередньо, тобто без посередництва обраних до державних органів представників, впливає на формування державної політики та її реалізацію, а також створює представницьку систему та суттєво впливає на її функціонування [186, с. 35].

Характеризуючи безпосередню демократію, представник української науки конституційного права М. Ставнійчук зазначає, що її ознаками є:

– безпосереднє волевиявлення народу, тобто участь громадян у прийнятті рішень і здійсненні влади від його імені;

– прийняття рішень загального й імперативного характеру [187, с. 290–291].

Водночас М. Ставнійчук зауважує, що безпосередня демократія – це «система форм безпосереднього та вільного волевиявлення народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні шляхом його безпосередньої участі у формуванні представницьких інститутів державної влади та місцевого самоврядування, а також у безпосередньому прийнятті рішень щодо передбачених Конституцією та законами України питань» [187, с. 290–291]. Дещо коротшою, але змістовно тотожною, є дефініція відомого польського конституціоналіста Б. Банашака, згідно з якою безпосередня демократія – це «вид демократії, за умов якої влада в державі належить загалу осіб, що входять до складу колективного суб'єкта суверенності» [188, с. 192].

Навівши поняття безпосередньої демократії, зосередимося на формах її реалізації. Наука конституційного права здавна вивчає проблему способу реалізації безпосередньої демократії. Дискусії стосуються того, що варто вважати формою безпосередньої демократії. Учені включають до системи безпосередньої демократії конкретні форми залежно від власного розуміння поняття безпосередньої демократії. Значна кількість науковців вважає формами безпосередньої демократії лише вибори та референдум. Крім зазначених вище форм, науковці включають до системи безпосередньої демократії також революції, з'їзди, збори трудових колективів, форми реалізації імперативного мандату (накази виборців, звіти представників депутатів перед виборцями, право відкликання депутата). Іноді окремою формою безпосередньої демократії визнають здійснення владних повноважень громадською організацією [189].

Крім зазначених вище форм, які описує у своїй праці І. Панкевич, у науковій літературі наявна позиція, згідно з якою до форм безпосередньої демократії належать петиції, тобто спосіб письмового та колективного безпосереднього звернення громадян до владних інститутів із метою прийняття рішення або проведення суспільної реформи [190]. Інші вчені пропонують

уважати безпосередньою демократією лише ті її форми, що свідчать про безпосередній прояв волі носія державної влади. Вони стверджують, що листи, петиції громадян, діяльність громадських організацій не є уособленням суверенності народу [189].

Зазначена наукова позиція відображена в працях М. Ставнійчук, яка до форм безпосередньої демократії пропонує додати референдум і вибори як основні форми. Допоміжними формами, на думку М. Ставнійчук, є консультації, загальні збори громадян, а також інститут відзиву депутатів [187, с. 292].

Крім характеристик формальних ознак, що є важливими для розуміння різноманітних явищ у політико-правовому житті суспільства, особливо важливим аспектом є визначення сутнісних ознак явища його структури зовнішніх та внутрішніх зв'язків, а також видової класифікації, що свідчить про багатоманітність правового явища, його соціальну значущість, а отже, цінність для життя суспільства. Саме в цьому контексті І. Панкевич намагався класифікувати форми безпосередньої демократії, що дає змогу нам сформулювати уявлення про їх різноманітність. Так, наприклад, автор уважав за необхідне використати такі критерії, як: результати функціонування; механізм діяльності; правові принципи; територіальна ознака; суб'єкти використання [189, с. 97–98]. Саме ці критерії є своєрідними аспектами, зрізами розуміння безпосередньої демократії та її форм.

Важливою ознакою у визначенні проблемності питань функціонування та вдосконалення інститутів безпосередньої демократії в Україні є їх соціальна роль або значущість для суспільства його окремих верств, які, використовуючи можливість безпосереднього впливу на владу, потенційно отримують можливість долучатися до безпосереднього управління справами місцевого та регіонального рівнів.

На думку відомого українського конституціоналіста О. Скрипнюка, державний суверенітет України постає як ознака, що закріплює й водночас

забезпечує можливість держави, завдяки притаманним їй механізмам та інститутам державної влади, здійснювати свою «верховну» та «суверенну» волю, а також як сутнісна характеристика держави, що на конституційному рівні проголосила себе демократичною, правовою та соціальною державою, для якої людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека є найвищою соціальною цінністю [191, с. 18]. Отже, суверенітет усвідомлюється як ознака, атрибут державної влади, передумова верховенства та сутнісна характеристика влади.

Про виключну роль інститутів безпосередньої демократії, що походять із структури громадянського суспільства, ідеться також у колективній монографії, підготовленій авторським колективом Інституту держави та права ім. В. М. Корецького [192, с. 56–105].

У праці акцентовано увагу на тому, що забезпечення державного суверенітету України включає в себе діяльність органів державної влади за сприяння інститутів громадянського суспільства щодо цілої низки ціннісних показників його функціонування, а саме: гарантування стабільності форми української держави, основ конституційного ладу України; розвиток правової системи України; підвищення ефективності державної влади, забезпечення її еволюційного розвитку; зміцнення політичного, економічного, культурного, соціального, екологічного та безпекового потенціалу держави; позиціонування України на зовнішній і внутрішній арені як активного суб'єкта, спроможного вирішувати складні питання на національному та глобальному рівнях; зміцнення демократизму української держави [192, с. 56–105].

Водночас слід звернутися до загальновідомого концепту, суть якого зводить до того, що керівним принципом розбудови української державності є реалізація безпосередньої демократії нації (народу), якій властива низка позитивів, що робить цю ідею популярною для сучасного світового співтовариства. Демократію цілком справедливо вважають ефективним компромісом між економічно пануючими класами суспільства та всім іншим

населенням, своєрідною формою соціально-політичного консенсусу, який стосується управління суспільно-історичними процесами.

Демократичний устрій суспільства давно й переконливо довів здатність забезпечувати динамічний розвиток економіки, культури, освіти, науки, став важливою гарантією соціальної справедливості й неухильного підвищення добробуту людей. Тому, здавалося б, для нас тепер достатньо запровадити в Україні світовий досвід безпосередньої демократії, не обтяжуючи себе подальшими теоретичними пошуками тих аспектів правової теорії, що стосуються демократії як державно-політичного устрою.

Неупереджений аналіз цієї сфери доводить, що вона нині має складну внутрішню структуру й обтяжена внутрішніми суперечностями як на законодавчому рівні, так і у сфері управління. Їх сутність полягає в намаганні поєднати майже непоєднуване: з одного боку, максимально повне волевиявлення народу та пов'язане з ним широке народне представництво в органах державної влади, а з іншого – вимога високого професіоналізму й компетентності у сфері керування суспільними процесами.

Якщо принцип національного суверенітету досить просто проголосити, тобто дати відповідь на питання «хто в державі має всю верховну владу, є носієм суверенітету?», то для функціонування системи народовладдя необхідно сформулювати чіткі відповіді на питання «яким чином, у яких формах та в який спосіб ця верховна влада нації (народу) реалізовується?». Тобто, якщо принцип національного суверенітету – це статична категорія, то народовладдя – динамічна; народовладдя – це процес, механізми реалізації влади, що належить народові.

На думку О. Ю. Тодики, «народовладдя – це динамічна система владних відносин, що не тільки концентровано виражає головні ознаки верховенства влади народу, а й забезпечує втілення в життя його державно-правового статусу – народного суверенітету, прояв якого значною мірою визначається тим, як «спрацьовує» механізм народовладдя» [193, с. 142]. Отже, якщо йдеться про

належність, повноту, верховенство, обсяг влади – це народний суверенітет. Якщо ж брати до уваги форми, шляхи, методи, способи реалізації цієї влади – це народовладдя. Ураховуючи тезу «щоб реалізовувати владу, треба її спочатку мати», можна зробити логічний висновок про те, що народний суверенітет є підґрунтям, фундаментом народовладдя.

Не проголосивши націю (народ) сувереном, не може йтися про форми, способи та механізми реалізації народом своєї влади (народовладдя). Тобто народовладдя – це система владно-управлінських відносин у державі (форма управління публічними справами), що ґрунтується на принципі національного суверенітету (сформована навколо нього, спрямована на його реалізацію).

Здійснивши детальний аналіз головної категорії, якою позначається найважливіше явище політичного та правового життя сучасної України, необхідно акцентувати увагу на прагматичному аспекті національного суверенітету, висвітлення проблематики забезпечення якого дає змогу виявити шляхи зміцнення системи гарантій та інші засоби сприяння його розвитку.

Так, досліджуючи взаємозв'язок суверенітету та якісних параметрів державності в умовах глобалізації, О. Щербініна зазначає, що динаміка політичних процесів вносить зміни в політичну практику, що надає можливість констатувати наявність тенденцій диференціації рівнів незалежності та самостійності держав. Рівень суверенітету, на думку автора, у сучасних умовах визначається політичною потужністю держави у світовій системі, що зумовлена ефективністю функціонування її головних підсистем. Ефективність функціонування цих підсистем можна оцінити якісно або виміряна кількісно. Зазначена обставина спричиняє виникнення проблеми вимірювання рівня суверенітету держав, що мають різне становище у світовій системі [194, с. 1].

Така думка має практичне підтвердження в політичній дійсності сучасної України, що втратила позиції політичної першості на світовому рівні та зазнала певної локалізації у світовій системі. Таким чином, наближення держави за головними параметрами ефективності функціонування до «ядра» світової

системи збільшує рівень її суверенітету. І, навпаки, зниження ефективності функціонування держави та наближення її до «периферії» світової системи за ключовими показниками знижує рівень суверенітету [194, с. 3].

Головними критеріями оцінки суверенітету О. Щербініна вважає якість виконання державою економічних, військових, політичних, правових і соціальних функцій. Водночас визначальний вплив на рівень суверенітету держави здійснює ефективність реалізації державою економічних, військових та політичних функцій [194, с. 3].

У контексті проблематики забезпечення зовнішнього суверенітету привертає увагу питання неконтрольованого розпаду «вестфальської» моделі міжнародних відносин, що призводить до виникнення низки загроз, актуалізуючи питання міжнародної й національної безпеки, пов'язані з необхідністю відновлення передумов безпечного існування держави або коаліцій держав за рахунок ліквідації чинників суверенного існування «недієздатних» держав, що володіють лише формальним суверенітетом [195].

Серед інших проблем, констатованих у літературних джерелах, – питання щодо обмеження обсягів суверенітету національних держав з огляду на посилення тенденцій глобалізаційного характеру. Так, до факторів, що обмежують державний суверенітет, на думку О. Ю. Тодики, належать: а) поява нових міжнародних і регіональних співтовариств держав, яким держава – член цих утворень – передає (делегує) частину своїх суверенних прав; б) формування транснаціонального законодавства; в) глобальні ринкові структури в особі транснаціональних корпорацій і фінансово-промислових груп [193, с. 120].

Привертає увагу проблематика диференціації загроз суверенітету України, що походять від її геополітичного розташування та історико-культурних зв'язків, зокрема:

1. Розділення природної зони України, яку становить дніпровський сектор лісостепової смуги Східноєвропейської рівнини, на два великих сегменти вздовж річки Дніпро.

2. Наявність, як наслідок зазначеного розділення, двох осей політичної інтеграції – вертикально-дніпровської та горизонтальної лісостепової, на перетині яких перебуває Київ. Залежно від спрямованості векторів, ці вісі можуть поставати як лінії розмежування та дезінтеграції.

3. Залежність спрямованості цих векторів від характеру відносин країни з геополітичним середовищем на вісі «Схід – Захід» та «Північ – Південь».

4. Двоцивілізаційність (євразійськість) процесу формування України та її титульного етносу [165, с. 54].

Також заслуговують на увагу актуальні питання проблематики імплементації принципу національного суверенітету через призму конституційно-правового регулювання в Україні. Аналізуючи положення Конституції України щодо відповідності проголошеному в ч. 2 ст. 5 принципів народного суверенітету, зокрема такій головній його ознаці, як «верховенство влади», необхідно розпочати з преамбули Основного Закону: «Верховна Рада України від імені українського народу – громадян України всіх національностей, ... приймає цю Конституцію» [78].

Аналіз цих слів крізь призму принципу народного суверенітету дає змогу зробити висновок про те, що українському народові знову відвели роль пасивного споглядача; можливо, і носія суверенітету, але все ж таки пасивного.

КС України в абзаці 1 п. 4 мотивувальної частини свого рішення розтлумачив це положення преамбули таким чином: «Прийняття Конституції України Верховною Радою України було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який тільки одноразово уповноважив Верховну Раду України на її прийняття» [196].

Одним з актуальних питань, що потребує додаткового вивчення, принаймні на доктринальному рівні, є формування гіпотетичних уявлень про дійсність факту, яким би можна було б підтвердити акт передачі народом своїх суверенних прав на прийняття конституції до законодавчого органу України.

Досліджуючи проблемні аспекти імплементації принципу національного суверенітету в «тіло» Конституції України, варто акцентувати увагу на такому питанні. Зважаючи на те, що всі органи державної влади реалізують «вторинну» владу, яка є «похідною» від «носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні», то логічним було б передбачення (фіксування) в Конституції України положення про те, що той чи інший орган державної влади, особливо склад якого безпосередньо обраний нацією (народом), діє «від імені українського народу». Водночас, згідно з Основним Законом держави, ВР України діяла від імені українського народу лише один раз, – приймаючи Конституцію України; в жодній іншій нормі Конституції України не зафіксовано, що парламент діє від імені українського народу; закони також не приймаються «Іменем українського народу»; Президент України діє «від імені держави» (ч. 1 ст. 102 Конституції України). Більше того, навіть судові рішення ухвалюються судами не іменем українського народу, а «іменем України» (ч. 5 ст. 124 Конституції). Тобто правосуддя здійснюється не за дорученням народу, який є єдиним джерелом усієї (і будь-якої) влади в Україні, а за дорученням і від імені держави. У цьому разі постає риторичне питання: як суд, діючи від імені держави, буде приймати рішення за позовом громадян до держави (чи за скаргою громадян на дії чи бездіяльність держави), адже в такій справі суддя, фактично, є представником однієї зі сторін?

Крім цього, можна констатувати й таку прогалину: у Конституції України на сьогодні відсутня норма, якою закріплено, що органи місцевого самоврядування діють від імені територіальних громад відповідних сіл, селищ, міст, районів, областей.

Зважаючи на вищевикладене, можна сформулювати декілька найбільш оптимальних і перспективних шляхів, що певною мірою сприятимуть виправленню ситуації, закладенню сучасних підвалин розуміння сутності окремих видів та форм суверенітету, забезпеченню належних умов для його реалізації. Одним із дієвих засобів удосконалення ідеологічних основ

функціонування національного суверенітету є філософські засади його розуміння, на яких ґрунтується та завдяки яким розвивається гармонійна система знань у сфері проблематики суверенітету. Зміна парадигми розуміння повновладдя самостійності та самоорганізації народної влади передбачає не тільки необхідність перебудови наявних теоретичних конструкцій, а й залучення практичного досвіду країн, що мають багаторічну історію демократичного розвитку та існування інститутів безпосередньої демократії.

Увагу варто акцентувати, по-перше, на необхідності реформування громіздкої структури влади, з'ясуванні та усвідомленні зрештою того, хто в Україні насправді має верховну владу (суверенітет); по-друге, на доцільності реального закріплення відповідної моделі суспільно-владних відносин у Конституції та законах України, реалізації її на практиці у сфері державного будівництва. Зазначене дасть змогу вирішити три фундаментальні проблеми, зокрема:

- ліквідування розриву між державними інститутами та звичайними громадянами;
- демократичну організацію політичного життя й українського політичного простору;
- перетворення України на фактор стабільності та прогресу в умовах багатовекторного світу й забезпечення національного суверенітету на конституційному рівні шляхом закріплення суверенних прав держави, оскільки вони є підґрунтям юридичної конструкції суверенітету.

Ідея зміни філософії влади полягає в тому, щоб, по-перше, зрештою зрозуміти й усвідомити, хто в Україні насправді має верховну владу (суверенітет), і, по-друге, реально закріпити відповідну модель суспільно-владних відносин у Конституції та законах України, реалізувати її на практиці державного будівництва.

Фактично зміна філософії влади повинна відбутися шляхом «перевертання» піраміди цінностей: «не людина для держави, а держава для

людини» – саме такий морально-правовий імператив у своїй праці наполегливо обстоював «архітектор української Конституції» [197, с. 65] Леонід Петрович Юзьков. Саме цьому видатному вченому-конституціоналістові ми зобов'язані тим, що ми є «український народ», а не «народ України» [198, с. 47]. І це також принципове питання, адже термін «український народ» дає відповідь на питання «який?», чим вирізняє нас серед інших народів світу, а термін «народ України» дає відповідь на питання «чий?», тобто фіксує приналежність народу (і певним чином підлеглість) державі. Адже саме український народ, а не народ України реалізував право на самовизначення шляхом створення власної держави – України та прийняття її Основного Закону.

Наступним важливим питанням є дискусія про можливість народу брати безпосередньо участь у законодавчому процесі, що передбачає сукупність питань щодо безпосереднього здійснення влади народом, а отже, питань його суверенітету.

Законодавство країн – членів ЄС містить різні варіанти реалізації права народу на здійснення законодавчої ініціативи. Умовно їх можна згрупувати таким чином. В одних країнах допускається прийняття або скасування законів на референдумі за народною ініціативою, оформленою відповідно до вимог національного законодавства (за народною ініціативою законодавчі референдуми можуть проводитися в Італії, Латвії, Польщі, Словенії, Угорщині, на Мальті). В інших – народна законодавча ініціатива реалізується через представницький орган державної влади – парламент (Австрія, Литва, Люксембург), або через інших суб'єктів ініціативи: президента (Франція); певної кількості членів парламенту (Данія, Греція), або за ініціативою декількох із названих суб'єктів (наприклад, Португалія, у якій президент приймає рішення про проведення референдуму на підставі пропозиції парламенту чи уряду) [199, с. 5–10]. Натомість Конституція України [78] (ст. 72, 74) передбачає можливість реалізації безпосереднього народовладдя,

зокрема щодо прийняття законів за народною ініціативою на всеукраїнському референдумі.

Під час вирішення питання про необхідність запровадження в Україні такої форми безпосередньої демократії, як народна законодавча ініціатива, необхідно ґрунтуватися на таких положеннях. КС України, здійснюючи тлумачення низки статей Конституції України у 2008 році [200, с. 1056], вирішив, що народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні, здійснюючи своє волевиявлення через всеукраїнський референдум за народною ініціативою, може в порядку, який має бути визначений Конституцією та законами України, приймати закони України (уносити до них зміни), крім законів (із питань податків, бюджету, амністії), прийняття яких на референдумі не допускається згідно з Конституцією України (ст. 74).

Таким чином, нині Основний Закон України не містить порядку прийняття народом на всеукраїнському референдумі законів України. Водночас Конституція України (ст. 8) встановлює, що закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Тому видається передчасним (до внесення змін до чинної Конституції України в частині, що визначатиме порядок прийняття народом України законів України) врегулювання в Законі України «Про всеукраїнський референдум» питань, що передбачають процедуру прийняття на всеукраїнському референдумі законів України.

Серед усіх шляхів забезпечення національного суверенітету слід обрати той, що враховуватиме роль держави та її владних інститутів. У співвідношенні та взаємодії влади народу та влади держави, особливо важливим, як із позиції теорії, так і з позиції практики, є такий аспект розуміння ролі державного суверенітету незалежності та верховенства державної влади, де остання поступається частково своїми потенційними можливостями на користь влади народу.

Зважаючи на окремі постулати, наявні в документах, що мають стратегічне значення для суверенітету та національної безпеки України, слід звернути увагу на те, що невідкладним завданням держави зі зміцнення внутрішньої складової національного суверенітету залишається усунення розбіжності у визначенні балансу між суверенністю держави та суверенністю суспільства.

Державній владі необхідно вжити заходів, якими б вона, передусім, підтвердила свою цілісність і функціональність як гарант конституційного правопорядку, зокрема в тій його частині, що стосується суверенності народу. Так, на думку авторитетних фахівців у галузі забезпечення національного суверенітету, які готували офіційну доповідь від імені Національної академії наук, до таких заходів належать:

- здійснення конституційної реформи, яка б спиралася на авторитет громадськості, експертного середовища та всенародне схвалення;

- забезпечення участі суспільства в прийнятті важливих для країни рішень як плебісцитарно, так і через свої представницькі організації, зміна з цією метою норм чинного Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми»;

- утілення в політичну й правову практику України рекомендацій Ради за демократичні вибори та Венеціанської комісії, зокрема щодо предметної та процедурної придатності питань, що виносяться на референдум: дотримання принципу ієрархії норм (текст має узгоджуватись із нормативно-правовими актами вищого рівня), він не може суперечити міжнародному праву чи статутним принципам Ради Європи (демократія, права людини, верховенство права), тексти, які виносяться на конституційний референдум, повинні бути сформульовані за своїм змістом у межах (як внутрішніх, так і зовнішніх) конституційної реформи;

- дотримання виконавчою владою позиції нейтральності під час проведення референдумів, що є одним із засобів забезпечення можливості

виборцям вільно формувати власну волю, а також забезпечення рівності їх прав [165, с. 91–92].

Водночас у контексті державного будівництва на сучасному етапі, професор О. Скрипнюк наголошує на тому, що забезпечення державного суверенітету України як незалежної, демократичної, соціальної та правової держави є складним, багатоаспектним і багаторівневим процесом, який передбачає такі головні напрями:

- гарантування стабільності форми української держави;
- розвиток усіх елементів правової системи України;
- підвищення ефективності організації та функціонування всієї системи державної влади;
- зміцнення економічного, культурного, соціального, політичного, екологічного й безпекового потенціалу держави;
- позиціонування України на зовнішній та внутрішній арені як активного суб'єкта, спроможного вирішувати складні завдання на національному й глобальному рівнях;
- зміцнення демократизму української держави та гарантування основ конституційного ладу України [191, с. 20].

Аналізуючи зазначену авторську позицію, варто погодитись із тим, що зазначена точка зору ґрунтується на ідеології комплексного та системного підходу, який передбачає використання різноманітних засобів і заходів, що стосуються різних структурних рівнів організації суспільного життя – як духовного, політичного, економічного, так і правового, що свідчить про неможливість протиставлення державного суверенітету національному, перспективність взаємного доповнення та взаємного розвитку держави й суспільства в їх гармонійному поєднанні.

Резюмуючи зазначене, можна сформулювати певні резолютивні положення, що стосуються огляду проблематики та шляхів забезпечення національного суверенітету інститутами безпосередньої демократії.

Насамперед, привертає увагу наявність численність наукових позицій сучасних авторів щодо категорії інститутів демократії, а також недостатня розробленість зазначеного поняття представниками правознавства, що пояснюється політологічним походженням зазначеного терміна та його широкомасштабним використанням у сфері політичних наук. Водночас дослідження проблем діяльності держави передбачає використання термінів суміжних наук, завдяки чому вони набувають певної юридикації та сучасного звучання, прикладом чого і є поняття інституту демократії. Однак дослідження питань громадянського суспільства, його структури, посилення соціологічних, гуманістичних та природно-правових засад у його розумінні зумовило необхідність залучення юристами до наукового обігу терміна «інститут безпосередньої демократії».

Природне право народу на самовизначення зумовлює необхідність юридичного визнання в його правовому статусі можливостей безпосереднього впливу на організацію суспільного життя, здійснення управлінських функцій. Народ у цьому концепті постає як єдиний колегіальний суб'єкт, що протистоїть необмеженим можливостям та авторитету державної влади. Це передбачає необхідність забезпечення верховенства дії права, яке за своїм походженням усвідомлюється як природне та згідно з яким народу належить його повновладдя.

Види безпосередньої демократії в юридичній науці характеризуються за різними критеріями, на підставі чого виділяють такі її форми, як референдум, вибори, плебісцит, запити, звернення громадян тощо. Водночас автори констатують і низку проблем щодо визначення ролі безпосередньої демократії, з огляду на що можна запропонувати вжиття певних заходів, що є своєрідними шляхами вдосконалення системи забезпечення національного суверенітету. Ідеться про необхідність оновлення філософських засад співвідношення влади народу та влади держави, де остання має служити народові, бути йому підпорядкованою, а також потребу в зміцненні гарантій функціонування форм української держави.

Крім цього, пріоритетним слід уважати розвиток таких інститутів безпосередньої демократії, як ініціатива територіальних громад, плебісцит, народна законодавча ініціатива, поряд із такими традиційними формами, як вибори й референдум, що відкриє можливості не тільки для власне виявлення народної волі, а й для визнання правових наслідків такого волевиявлення. Адже зміцнення ролі інститутів безпосередньої демократії є своєрідним лакмусовим папірцем у характеристиці інституційного розвитку громадянського суспільства, утвердження в ньому засад національної суверенності.

3.2. Функції правоохоронних органів у сфері реалізації суверенних прав нації

Проблематика діяльності правоохоронних функцій у контексті суверенітету є недостатньо розробленою в юридичній науковій літературі, про що свідчить наявність незначної кількості джерел. Недостатнім є також вивчення питання суверенних прав нації крізь призму реалізації правоохоронної функції держави або діяльності окремих правоохоронних органів у сфері функціонування правових інститутів. Проблематика суверенних прав залишається до сьогодні дискусійною, за виключенням позицій окремих авторів, що змогли обґрунтувати досить чітку та структуровану концепцію щодо розуміння зазначеного явища, яке, на нашу думку, належить до категорії правових феноменів. Тому постає необхідність висвітлення власного бачення окремих категорій правознавства для того, щоб у подальшому мати можливість однозначно сформулювати проблеми та пропозиції щодо їх розв'язання.

Так, зважаючи на назву підрозділу, потребує попереднього висвітлення поняття «функції правоохоронних органів», що є широко вживаним, але змістовно недостатньо визначеним, з огляду на особливості його законодавчого закріплення в Україні. Загалом під поняттям функцій у загальнотеоретичній юриспруденції прийнято розуміти головні напрями впливу певного явища (суб'єкта) на зовнішнє середовище його сфери, елементи (об'єкт). Розуміння таких суб'єкт-об'єктних зв'язків сприяє усвідомленню порядку та особливостей діяльності певного суб'єкта, спрямованої на споживання або перетворення навколишнього світу, який постає об'єктом діяльності, для задоволення власних життєво необхідних і важливих потреб та інтересів. Останні розглядаються як потенційні або фактичні можливості, для реалізації яких необхідною є наявність низки умов. Функції правоохоронного органу також можна тлумачити як певну юридичну конструкцію, що ґрунтується на

використанні діяльного підходу з визначенням суб'єкт-об'єктних зв'язків. Саме діяльний підхід у цьому разі дає змогу охарактеризувати функціональність правоохоронного органу не лише з позицій його теоретичного осмислення, а й із позицій його практичної реалізації, що є цінним для будь-якого наукового дослідження. Якщо функціональний підхід надає можливість акцентувати увагу на визначенні головних напрямів впливу, то діяльний підхід дає змогу поглянути на проблему більш широко, системно й охарактеризувати функціональність із позицій її практичної реалізації, рівня ефективності, соціальної значущості, засобів і форм реалізації правоохоронних завдань відповідно до визначеного предмету впливу.

Крім категорії «функції», у дослідженні використано також категорії «охорона», «захист», «забезпечення», що не є тотожними за своїм значенням. Нині тривають методологічні дискусії, у яких автори намагаються визначити співвідношення їх змісту. На нашу думку, категорія «забезпечення» є більш широкою за своїм змістом, оскільки забезпечення суверенного права відбувається завдяки дії всієї сукупності як правових, економічних, політичних, так і духовних, ідеологічних чинників. З огляду на це, зміст категорії «забезпечення» включає поняття «охорона» та «захист».

Єдиного підходу до розуміння двох останніх категорій у науковому товаристві теж не існує. Очевидним є те, що існування правоохоронної функції держави зумовлює необхідність створення правоохоронної системи органів, на які й покладається реалізація зазначеної функції. У національному правознавстві України традиційно склалося так, що поняття охорони та захисту чітко розмежовують, завдяки чому суб'єкти реалізації одного чи іншого виду діяльності мають різну природу походження. Розкриваючи функції правоохоронних органів, можна рухатися двома шляхами, кожний із яких сприятиме позитивному результату, хоча й має свої методологічні особливості.

У першому варіанті можна рухатись у контексті сумарного поняття функцій правоохоронних органів, які мають універсальні назви та відповідний

перелік, що дає можливість здійснити їх узагальнюючу характеристику. В іншому разі можна рухатися за суб'єктами правоохоронної діяльності, аналізуючи нормативно визначені для них функції.

Отже, правоохоронні органи – це цілісний комплекс державних органів, що на підставі Конституції та законів України здійснюють правоохоронну (правозастосовну та правозахисну) діяльність. Правоохоронна діяльність – це професійна діяльність спеціально уповноважених державою органів та організацій, що здійснюється на підставі та відповідно до чинного законодавства, а у випадках, визначених законом, – у відповідній процесуальній формі із застосуванням правових засобів, і спрямована на охорону прав та свобод людини й громадянина, законності та правопорядку, усіх урегульованих правом суспільних відносин [201]. Правоохоронна діяльність є багатоаспектною та передбачає блокування соціальних відхилень, дотримання режимів і загальнообов'язкових правил поведінки в соціумі, локалізацію соціальної напруги або правових конфліктів.

Визначення надійних механізмів охорони й ефективного захисту національного суверенітету, зокрема інтересів громадянського суспільства, неможливе без теоретичного обґрунтування реалізації правоохоронної функції, визначення її сутності та змісту, особливостей здійснення у сфері забезпечення державної безпеки, охорони державного кордону, прав і свобод людини та громадянина.

Досліджуючи проблематику правоохоронної функції, необхідно звернутися до Конституції України, згідно з положеннями якої Україна є соціальною, правовою державою, яка зобов'язалась охороняти людину та суспільство від негативних проявів; визначила, що саме людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є найвищою соціальною цінністю. Крім того, Основний Закон держави надав конституційного значення функції правоохоронних органів із питань забезпечення державної безпеки та захисту. Ураховуючи зазначене, можна стверджувати, що держава є головним

суб'єктом реалізації правоохоронних завдань і функцій у сфері забезпечення національного суверенітету, законності та правопорядку в Україні.

Загалом слово «функція» походить із латині (*functio*) та означає звершення, виконання, діяльність, роль об'єкта в межах певної системи. Такою системою може бути держава або країна, суспільство, у яких здійснюється діяльність, а інструментом її здійснення – правоохоронні органи. Отже, можна зробити висновок про те, що правоохоронна функція визначає зміст правоохоронної діяльності, відповідний перелік дій, засобів і процедур, спрямованих на досягнення правоохоронної мети.

Водночас у наукових джерелах існує чимало визначень правоохоронної функції держави. Так, В. Н. Хропанюк, виокремлюючи функцію охорони правопорядку, стверджує, що це – діяльність держави, спрямована на забезпечення чіткого й повного здійснення її законодавчих розпоряджень усіма учасниками суспільних відносин [202]. Натомість О. Ф. Скакун зауважує, що правоохоронна функція – забезпечення охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, законності та правопорядку, довілля, установлення й регулювання правом усіх суспільних відносин [181]. В. І. Осадчий вважає, що правоохоронна функція – це гарантування функціонування суспільних відносин, урегульованих правом [203]. П. В. Онопенко зазначає, що правоохоронними функціями держави є об'єктивно зумовлені її охоронними правовими потребами та сутністю державної влади однорідні стійкі напрями її діяльності щодо задоволення цих потреб [204]. Інший учений – І. П. Лавринчук переконує, що правоохоронна функція передбачає охорону кожного члена суспільства від несправедливого поводження з боку інших осіб [205].

Й. І. Горінецький пропонує таке визначення: «правоохоронна функція сучасної держави – це самостійний і пріоритетний напрям державної політики, який за допомогою юридичних засобів здійснюється для

досягнення такого соціального ефекту, як захист права загалом, основ конституційного ладу, у тому числі прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина й інших об'єктів, зміцнення законності та правопорядку, і одночасно виступає правовою формою досягнення інших цілей суспільства та держави» [206, с. 7]. Його підтримує І. В. Сажнев: «правоохоронна функція – це напрям діяльності держави, що виражає її сутність на певному історичному етапі, спрямований на вирішення головних завдань щодо забезпечення охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, законності та правопорядку, усіх урегульованих правом суспільних відносин, і здійснюється у відповідних формах та особливими методами» [207, с. 68].

На думку О. Л. Соколенко, дещо сумнівною є характеристика правоохоронної функції, яку запропонував В. І. Осадчий, зокрема усвідомлення цього поняття як гарантування функціонування правовідносин. Так само нечітким і суперечливим є визначення, запропоноване І. П. Лавринчуком, у межах якого потребує деталізації сутність такої недостатньо вивченої категорії, як «несправедливе поводження», що загалом, на нашу думку, більш логічно було б сформулювати як «неправомірні діяння» [208].

Потребує відповідної деталізації також визначення П. В. Онопенка, який лише називає охоронні правові потреби, не розкриваючи їх, так само, як і не уточнюючи, які ж саме властивості державної влади зумовлюють правоохоронну діяльність. З іншого боку, запропоноване цим автором розуміння правоохоронної функції держави відображає щонайменше два її істотних аспекти: по-перше, їх характеристику як напрямів державної діяльності, а по-друге, однорідність і стійкість таких напрямів [204].

Таким чином, можемо констатувати певну різноплановість у визначеннях поняття правоохоронної функції, але водночас, ураховуючи спрямованість дослідження та сутність визначених завдань, можна стверджувати, що під функціями правоохоронних органів слід

розуміти такі напрями їх діяльності, завдяки ефективному здійсненню яких забезпечується можливість фактичної реалізації суверенних прав нації, що перебувають у сфері юрисдикції правоохоронних органів. Таким чином, через призму втілення в практичну площину життя суверенних прав такого специфічного колегіального суб'єкта, як нація, можна говорити про реалізацію або забезпечення національного суверенітету. Отже, постає необхідність висвітлення ще однієї ключової категорії правознавства, що донині не набула належної актуалізації в правових дослідженнях, – «суверенні права».

В історичному контексті дослідження зазначеної категорії відбувалося завдяки зусиллям таких авторів, як М. М. Марченко, М. М. Микієвич, Р. А. Петров, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, Б. М. Топорнін, про що пише у своїй праці Ю. Байдін [209, с. 188], який зазначає, що вивченням окремих суверенних прав займалися переважно представники міжнародного права, зусилля яких позбавлені системного характеру. Таку ситуацію складно визнати прийнятною, зокрема тому, що суверенні права не лише розкривають сутність влади, а й послідовно відображають нагальні потреби, що є фундаментальними умовами гідного існування держави в сучасному світі.

Зазначена категорія походить від термінологічного сполучення «національний суверенітет», що вживається для позначення певної системи можливостей. Водночас будь-яка можливість може стати дійсністю лише тоді, коли вона закріплена в праві та отримує належне підґрунтя свого забезпечення – гарантії. В іншому разі можливість залишається на рівні уявлень та очікувань здійснення утопічної мети.

Отже, пов'язаність національного суверенітету як сукупності можливостей із правом є об'єктивною та закономірною умовою його існування, тому будь-які питання щодо забезпечення національного суверенітету аналізуються шляхом вивчення питань про стан реалізації суверенних прав.

Таким чином, правовий аспект забезпечення суверенітету (нації, народу, держави) перебуває в площині дискусій про відповідну категорію або різновид суверенних прав.

Постає питання: хто може бути носієм суверенних прав? Відповідь може мати два варіанти: по-перше, нація як цілісний організований колективний суб'єкт права; по-друге, уся сукупність індивідів як фізичних осіб зі своїм відповідним статусом та певними можливостями, що разом становлять поняття нації. Якщо розвивати думку відповідно до першого напрямку, то це буде один рівень узагальнень і перелік можливостей, а якщо розмірковувати в межах другого варіанта, то це буде вже інший, наближений до індивідуального рівня, спосіб мислення, завдяки якому необхідно буде аналізувати права людини й громадянина, визначені в актах міжнародного та національного права.

Поняття національного суверенітету здебільшого характеризують як певну властивість влади нації, сукупність певних можливостей, наданих нації від природи. З огляду на це, постає інше питання: чи існує визначений перелік можливостей, що в сукупності становлять поняття національного суверенітету?

На нашу думку, суверенітет нації є цілісним невід'ємним поняттям, властивістю, якої не можна позбавити, яку не можна передати, усунути або заперечити. Суверенність як атрибут є необхідною умовою, підставою для існування та розвитку нації. Суверенітет єднає в собі та передбачає невизначену сукупність можливостей нації, які реалізуються як нацією загалом, так і її конкретними представниками зокрема.

Якщо зважати на можливості нації лише як цілісного суб'єкта, то такі можливості реалізуються здебільшого в зовнішньому напрямі вияву суверенітету, у процесі взаємодії з іншими націями, де цілісність є обов'язковою умовою взаємодії.

Так, наприклад, виключно як цілісному суб'єктові, нації належить право визначати та формувати свого єдиного легітимного представника, здійснювати через нього формулювання та презентацію своїх сукупних інтересів і потреб

щодо зовнішньополітичного й зовнішньоекономічного простору, визначати собі належного та гідного суб'єкта для здійснення культурного обміну, визначати засади стратегічного розвитку й організаційні форми існування нації.

Якщо ж розмірковувати про індивідуальний рівень та відображення можливостей нації в життєдіяльності й статусі конкретних індивідів, їх правах і свободах, то наше мислення обмежується внутрішнім аспектом реалізації національного суверенітету. У цьому аспекті аналізу підлягають можливості індивідів як їх природні потреби, свободи та права, що знайшли втілення в законодавстві національної держави та мають безпосередній зв'язок із можливостями нації як носія суверенітету, а отже, індивідуальні суверенні права як юридизовані можливості індивіда зумовлюються існуванням та фактом реального здійснення юридизованих можливостей нації. Зокрема, на індивідуальному рівні ми можемо констатувати існування таких суверенних прав, як право на життя, честь, гідність, свобода пересування, вибір місця проживання, недоторканність, які також є невід'ємними можливостями індивіда, що виникають разом із ним, а отже, мають природно-правовий характер та можуть існувати, реалізовуватися лише за умов реального здійснення суверенітету нації.

Чи можна позбавити індивіда його суверенних прав? По-перше, на нашу думку, суверенність як властивість є невід'ємною ознакою, з ліквідацією якої зникає і саме явище, що характеризується зазначеною властивістю. По-друге, індивід може делегувати реалізацію власних можливостей, не позбавляючись їх фактично. Так, наприклад, можна передати право користування річчю, але при цьому право володіння та розпорядження залишається в суб'єкта; можна укласти договір про виконання певних обов'язків, підкорення певному владному

суб'єктові, водночас індивід не позбавляється можливості вільного волевиявлення.

Необхідно врахувати фактор глобалізації, що формувався починаючи з другої половини ХХ ст. та полягав у тенденціях регіональної, міждержавної та міжнародної інтеграції, створенні міждержавних об'єднань, союзів, транснаціональних корпорацій. Глобалізаційні тенденції як досить потужні фактори впливу на реалізацію політики окремих країн сприяли активізації міждержавного та міжнаціонального спілкування, активізації культурного діалогу, взаємопроникненню культур. Унаслідок налагодження такої інтегрованої взаємодії окремі нації, їх державні утворення вже не могли в подальшому традиційно здійснювати свої життєво важливі можливості й потреби, а змушені були об'єднувати зусилля для забезпечення безперешкодної реалізації суверенних прав, частково поступаючись правом на їх реалізацію шляхом їх легітимного делегування іншому суб'єктові.

На жаль, у юридичній літературі немає інформації про достатню кількість можливостей, наявність яких дає змогу вважати суверенітет таким, що реально існує, належить конкретному суб'єктові. Ідеться лише про визнання групи головних прав та інших суверенних прав, про те, що головні права розкривають сутність і зміст суверенітету. Цілком упевнено можна констатувати, що стан реалізації суверенних прав на індивідуальному рівні повністю залежить від загального стану якості життя нації, а отже, стану забезпеченості її суверенних можливостей. У цьому контексті доцільно навести тезу англійського вченого Б. Бузана, який зазначав, що держави, які не здатні ефективно здійснювати свій суверенітет, не можуть гарантувати права своїм індивідам [210, с. 100–101].

У межах зазначеної проблематики постає ще одне дискусійне питання, що потребує вирішення засобами наукового пізнання: чи може бути в

позитивному праві визначено остаточний перелік усіх можливостей індивіда, які властиві йому від природи? На нашу думку, такий перелік можна укласти лише умовно. Суверенітет як властивість і сукупність можливостей не є догмою. Ступінь його забезпеченості, а отже, ступінь та обсяги його можливостей вільно визначати напрями, форми та перспективи власної життєдіяльності зумовлюються факторами об'єктивного й суб'єктивного походження, зокрема ступенем розвитку суспільних відносин та особливостями історичного моменту, що передбачають активізацію, посилення або послаблення впливу тих чи інших чинників, від яких залежить якість реалізаційного процесу.

Відносно національного суверенітету можна застосувати положення, представлене в науковій позиції Ю. Байдіна [209]. Так, можливостей у нації має бути стільки й таких, скільки і які дають змогу їй дійсно користуватися всією сукупністю можливостей у відносинах з іншими суб'єктами.

У ст. 17 Конституції України зазначено, що «захист суверенної і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу» [78].

Правові основи формування системи забезпечення суверенних прав української нації наявні, насамперед, у Конституції, а також в інших нормативно-правових актах України законодавчого та підзаконного рівня, що мають відомчий та міжвідомчий характер, а предметом регулювання передбачають суверенні права нації.

З-поміж іншого, Конституція України [78] визначила прокуратуру України як єдину систему. Викладення головних положень про прокуратуру в розділі VII Основного Закону України зумовлено тим, що виконання покладених на органи прокуратури функцій і повноважень є самостійним видом державної діяльності. Такий висновок

підтверджують також як специфічні функції та характер діяльності прокуратури, так і принципи їх організації, єдність завдань цього незалежного централізованого державного органу [211].

Відповідно до положень ст. 121 Основного Закону [78], на прокуратуру України покладено: підтримання державного обвинувачення в суді; представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; нагляд за додержанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Превентивна функція як така, що безпосередньо не закріплена в законі, іманентно притаманна всім напрямам прокурорської діяльності, визначає їх сутність і внутрішній зміст. У межах кожного напрямку роботи прокуратури виокремлюються превентивні сторони, що передбачають усунення (нейтралізацію) причин, умов правопорушень та в сукупності становлять єдину превентивну функцію прокуратури. Вона полягає в цілеспрямованій діяльності органів прокуратури щодо попередження, обмеження й усунення криміногенних явищ і процесів, що спричиняють злочини; недопущенні потенційних злочинів на різних стадіях їх кримінального формування. Діяльність у межах такої функції вирізняється специфікою прокурорських повноважень, форм і методів превентивного призначення [212, с. 253].

Доцільно буде згадати також про міжнародні стандарти морально-етичних норм поведінки прокурорських працівників у контексті внутрішньосистемної виховної функції прокуратури. Так, у квітні 1999 р. Міжнародна асоціація прокурорів розробила та прийняла

Стандарти професійної відповідальності прокурорів. Спілкуючись мовою цих стандартів, можна зазначити, що професійна поведінка прокурорів вимагає:

- постійно підтримувати честь і гідність своєї професії;
- завжди поводитись професійно, дотримуватися законів, а також правил та етичних норм своєї професії;
- неухильно дотримуватися найвищих стандартів чесності й старанності;
- завжди бути добре поінформованим і стежити за змінами в законодавстві, що стосуються їх діяльності;
- прагнути бути послідовними, незалежними та неупередженими;
- завжди захищати право обвинуваченої особи на справедливий судовий розгляд, зокрема переконуватись, що свідчення на користь обвинуваченого відбувається згідно із законом і вимогами щодо справедливого судового розгляду;
- завжди служити громадським інтересам та захищати їх;
- поважати, захищати, обстоювати загальні принципи людської гідності й права людини [213, с. 83–84].

Інформаційна функція прокуратури має особливе значення, хоча й не набула офіційного визнання. Цінність інформації є безперечною, адже недаремно говорять: «Хто володіє інформацією, той володіє світом». Для працівників прокуратури володіння інформацією про стан законності на території міста, району – важлива умова ефективної організації роботи зі зміцнення правового режиму.

Це пояснюється тим, що робота прокуратури не може бути чітко організована без використання даних про стан законності та правопорушень, у тому числі злочинності, її структури, динаміки, тенденцій. Цю інформацію можна назвати правовою, що є складовою соціальної інформації. Вона має свій зміст та особливості, оскільки відображає, передусім, такі специфічні сторони соціальної дійсності, як правопорушення, стан законності,

рівень злочинності, її структуру. Крім цього, вона включає в себе відомості про причини правопорушень та умови, що до них призводять.

Інформаційне забезпечення прокуратури вважають оптимальним тоді, коли вона достатньою мірою забезпечує виконання функцій прокуратури, спрямовані на вирішення завдань, визначених ст. 4 Закону України «Про прокуратуру» [214]. Генеральний прокурор України в п. 2 наказу «Про організацію аналітичної і методичної роботи в органах прокуратури» від 19 січня 2004 р. № 1/1 вимагає від прокурорів вживати належних заходів щодо повсякденного збирання, накопичення, систематизації та опрацювання оптимального обсягу інформації, необхідної для аналітичних досліджень.

За своїм правовим статусом прокуратура в Україні не належить до жодної з гілок влади, а тому посідає особливе місце в механізмі української держави як орган влади, який виконує тільки їй притаманні функції та повноваження, покладені на нього Конституцією [78] та законами України. У науковій літературі органи прокуратури іноді відносять до самостійної гілки влади, зокрема контрольно-наглядової. Діяльність органів прокуратури завжди пов'язана з реалізацією контрольної функції, що дало змогу В. Гончаренку охарактеризувати прокуратуру як «взірець забезпечення контрольної функції влади» [215, с. 312].

15 липня 2015 р. набрав чинності новий Закон України «Про прокуратуру», який підписав Президент П. Порошенко. Цей документ спрямований на подолання закритої системи функціонування прокуратури старого радянського типу, трансформування надзвичайно централізованої, з явно вираженою каральною функцією, прокуратури, що відображає недемократичне минуле і не відповідає європейським стандартам і цінностями, до яких так прагне українське суспільство.

Новий закон передбачає, що загальна чисельність працівників органів прокуратури становить 15 тис. осіб, а з 1 січня 2018 р. їх кількість буде зменшено до 10 тис.

Відтепер на прокуратуру в Україні буде покладено такі функції:

- підтримання державного обвинувачення в суді;
- представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом;
- нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Функції прокуратури України здійснюють виключно прокурори. Водночас делегування цих функцій чи привласнення їх іншими органами або посадовими особами не допускається.

Забезпечуючи національний суверенітет, СБУ виконує покладені на неї завдання та функції, реалізовує (виконує) надані їй повноваження. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України» [216], на неї покладено в межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань із боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці.

Водночас у законі відсутній перелік функцій, що покладаються на СБУ. Зазначену прогалину намагаються виправити науковці. Зокрема Г. Пономаренко головними функціями СБУ щодо забезпечення національної безпеки вважає:

- участь у розробленні та реалізації державної політики щодо забезпечення внутрішньої безпеки;
- участь у підготуванні концепції (стратегії, програми) у сфері внутрішньої безпеки за напрямками діяльності СБУ;

- участь у створенні нормативно-правової бази, необхідної для ефективного функціонування системи забезпечення внутрішньої безпеки;
- постійний моніторинг потенційних загроз внутрішній безпеці, які зобов'язані попереджувати та припиняти органи й підрозділи СБУ;
- надання пропозицій щодо фінансування пріоритетних напрямів забезпечення внутрішньої безпеки відповідно до покладених на СБУ завдань;
- участь у розробленні та здійсненні відповідно до Закону України «Про державну таємницю» та інших актів законодавства заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці й конфіденційної інформації;
- здійснення профілактичних та оперативно-розшукових заходів щодо запобігання злочинам, їх виявлення, припинення й розкриття, провадження дізнання та досудового слідства в справах про злочини, розслідування яких законом покладено на СБУ;
- проведення у випадках, передбачених законодавством України, спеціальних заходів щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві;
- розшук осіб, які переховуються у зв'язку з учиненням злочинів та в інших випадках, передбачених законодавством України й міжнародними договорами [217, с. 81].

Крім того, у матеріалах мережевої енциклопедії «Вікіпедія» зазначено, що до пріоритетних функцій СБУ належать:

- захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного, оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувальної діяльності іноземних спецслужб, підривних посягань з боку окремих організацій та осіб;
- попередження, виявлення й викриття злочинів проти миру та безпеки людства, тероризму, корупції і організованої злочинності у сфері управління, економіки й інших протиправних дій, які безпосередньо становлять загрозу для життєво важливих інтересів України;

– інформаційно-аналітична діяльність із метою сприяння керівництву України в реалізації зовнішньої та внутрішньої політики України в напрямі побудови держави, зміцнення її обороноздатності й економічного потенціалу, розширення міжнародного співробітництва [218].

Аналіз положень Закону України «Про національну поліцію» [219] дає змогу також констатувати факт відсутності нормативного закріплення функцій національної поліції. Водночас в одній зі статей цього Закону йдеться про завдання національної поліції. Так, відповідно до ст. 2 Закону України «Про національну поліцію» [219], завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах: забезпечення публічної безпеки й порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства та держави; протидії злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

О. Проневич, аналізуючи функції поліції, зокрема їх нормативно-доктринальну інтерпретацію, звертає увагу на те, що поліцейсти наголошують: загальна функція поліції на сучасному етапі розвитку суспільства може бути визначена як «сприяння в забезпеченні безпечного та справедливого оточення, у якому права й відповідальність індивідуумів, сімей і громад відповідним чином збалансовані» [220]. Ми підтримуємо думку О. Проневича стосовно того, що в поліцейстиці відсутнє усталене уніфіковане розуміння спектра функцій поліції, але комплексний аналіз теорії та практики поліцейської діяльності дав змогу зазначеному авторові виокремити такі функції поліції:

а) адміністративна (з подальшою диференціацією на такі спеціальні функції поліції, як адміністративно-регламентарна, адміністративно-виконавча, виконавчо-примусова);

б) оперативно-розшукова;

в) кримінально-процесуальна (слідча);

г) превентивно-соціальна, що реалізовується за такими напрямками, як профілактичний (попереджувально-профілактичний) та соціально-сервісний;

д) охоронна функція поліції [221].

Таким чином, аналіз функцій прокуратури, СБУ, національної поліції дає змогу констатувати виключну роль зазначених правоохоронних органів, функціональна ефективність і налагоджена взаємодія яких є гарантією реалізації суверенних прав нації, дотримання режиму законності, а отже, розвитку демократії, забезпечення національного суверенітету.

Висновки до розділу 3

Здійснення аналізу сучасного стану реалізації суверенних прав українського народу, шляхів і засобів забезпечення національного суверенітету, визначення ролі правоохоронних органів у цьому процесі дає змогу зробити низку висновків.

1. Аналіз джерельної бази щодо проблем народовладдя свідчить про недостатність рівня розроблення категорії «інститут безпосередньої демократії». Зокрема, з'ясовано, що в наукових джерелах безпосередня демократія ототожнюється з чистою демократією, прямим народовладдям, безпосереднім волевиявленням народу, прийняттям ним рішень, із суспільними відносинами у сфері управління справами держави та суспільства, а в зарубіжній літературі – з владою колективного суб'єкта суверенності. До інститутів безпосередньої демократії включено інститути виборів, референдуму, а також плебісцит, запити, звернення громадян, законодавчу ініціативу тощо.

2. Означено проблемні аспекти забезпечення національного суверенітету, зокрема: реальність і формальність забезпечення зовнішнього суверенітету й існування «недієздатних» держав; обмеження обсягів суверенітету національних держав у зв'язку з посиленням тенденцій глобалізаційного характеру; виявлення, прогнозування та диференціація загроз національному суверенітету, а також деякі інші.

3. Доведено, що головними шляхами забезпечення національного суверенітету інститутами безпосередньої демократії є зміна філософії влади, здійснення конституційної реформи, посилення економічних, політичних та правових гарантій реалізації суверенних прав народу, надання пріоритетності в розвитку таких форм безпосередньої демократії, як ініціатива територіальних громад, плебісцит, народна законодавча ініціатива.

4. Охарактеризовано зміст та обсяг таких понять, як «функція», «правоохоронна функція», «правоохоронний орган», «суверенні права нації», висвітлено нормативний зміст головних функцій правоохоронних органів України в контексті їх ролі щодо забезпечення національного суверенітету.

5. Аргументовано положення, згідно з яким національний суверенітет з об'єктивних причин зумовлений правом, як природним, так і позитивним, що є важливим у визначенні правових гарантій його реалізації, особливо в контексті дослідження ролі правоохоронних органів.

6. Набуло подальшого розвитку положення стосовно сучасного розуміння національного суверенітету, що ґрунтується на ототожненні його з відповідним юридичним правом, суверенними правами нації, до яких належать право на життя, гідне поводження, розвиток особистості, збереження національної самобутності тощо. Аргументовано необхідність дотримання принципів невичерпності суверенних прав та невідчужуваності з огляду на їх природно-правове походження.

7. З'ясовано, що реалізація суверенних прав є передумовою забезпечення реальності національного суверенітету, що покладається на органи державної влади, зокрема ті, що здійснюють управління правоохоронною сферою. На прикладі функціонального аналізу діяльності прокуратури, національної поліції, СБУ висвітлено соціальну роль і значущість зазначених інституцій, зроблено висновок про взаємозв'язок між ефективністю їх діяльності й станом забезпечення національного суверенітету. Зокрема, охарактеризовано такі функції зазначених правоохоронних органів, як превентивна, виховна, ідеологічна, контрольна тощо.

8. Удосконалено положення про виключну роль правоохоронних органів України, ефективна діяльність і налагоджена взаємодія яких є гарантією фактичної реалізації національного суверенітету на всій території країни, встановлення правового режиму законності, надійного протистояння будь-яким формам посягань на державну безпеку, національного правового порядку як передумови та фактора демократії, рівності, свободи, суверенітету тощо.

ВИСНОВКИ

Серед висновків, що зроблені в дисертації, найважливішими є такі:

1. Систематизація наявних наукових праць щодо проблематики національного суверенітету за критерієм їх предметної спрямованості дає змогу охарактеризувати теоретичні уявлення про витoki ідеї національного суверенітету, особливості її змісту на різних історичних етапах, зокрема довести, що ідея суверенітету формувалася поступово, вбираючи в себе здобутки правової думки та практики державно-правового розвитку різних країн світу, починаючи з часів античності.

Фундаментальні юридичні положення суверенітету як інституціонального феномена розробив та вдало обґрунтував французький філософ, юрист Ж. Боден у праці «Шість книг про республіку» (1576 р.), у якій глибоко проаналізував сутність держави через поняття «суверенітет», закривши при цьому його основну ідею. До XVII–XVIII ст. доктрина «абсолютного суверенітету» сягла свого апогею та пішла на спад. Її змінила теорія «обмеженого суверенітету» (теорія барона Фейт Людвиг Зекендорфа). З кінця XVIII ст. поняття суверенітету стало стрижнем, навколо якого згрупувалися вчення про сутність складних державних утворень. Ці проблеми особливо активно обговорювались у державних колах США. Черговим етапом розвитку теорії суверенітету стала поява категорії «суверенітет нації», розуміння якої є неоднозначним у сучасній юриспруденції. Зокрема, чимало авторів застосовували її фактично в тому ж значенні, що й суверенітет народу. Отже, поняття «суверенітет нації» має різне забарвлення залежно від того, які переконання щодо сутності нації має той чи інший дослідник. У політико-правовому сенсі найбільш важливе значення мають розуміння нації в етнічному та політичному аспектах. У працях сучасних представників правознавства категорія суверенітету також набула свого розвитку, зміст якої адаптовано до сучасних умов існування глобалізованого суспільства, актуалізовано питання обмеженості суверенітету. У своїх роботах автори здебільшого зосереджували

увагу на формах існування суверенітету, гарантіях його забезпечення, співвідносності з такими поняттями, як «народовладдя», «право на самовизначення», «національні потреби та інтереси», «національні цінності» тощо.

Водночас нині недостатньо розробленими залишаються питання щодо суверенних прав нації, народу, індивіда; механізму реалізації суверенних прав нації; ролі правоохоронних органів у реалізації суверенних прав; значення національних цінностей у формуванні національного інтересу.

2. Висвітлення інструментальних можливостей позитивістського, соціологічного та природно-правового підходів, що переважають у сучасних наукових пошуках, надає можливість визначити методологічну основу дослідницької проблеми розуміння національного суверенітету. На підставі цього обґрунтовано необхідність використання комплексної методології, у межах якої, з огляду на тенденції методологічного плюралізму, крім вищезазначених підходів, доцільним є застосування формально-догматичного, діяльного та компаративного підходів, що надає можливість найбільш повно й адекватно відобразити генезис, зміст і практику реалізації національного суверенітету.

3. Методика оцінювання стану реалізації національного суверенітету передбачає сукупність критеріїв, за якими характеризуються окремі сфери політичного, економічного та культурного життя суспільства, стан забезпечення правового порядку, реалізації внутрішньої й зовнішньої політики держави, зокрема: закріплення та функціонування в національній правовій системі загальнолюдських цінностей і механізмів їх реалізації; фактична наявність у членів суспільства можливостей користуватися основоположними демократичними правами та свободами; вільний культурний розвиток титульної нації й національних меншин; готовність суспільства та його представників до демократичних процедур формування, оновлення, розвитку системи органів влади, діалогу й компромісу з представниками інших країн та міжнародної спільноти, до захисту національних інтересів.

4. Сутнісна характеристика ознак національного суверенітету дає змогу стверджувати, що національний суверенітет – це фактична здатність нації на повновладдя, реальна можливість розпоряджатися своєю долею та ресурсами, сукупність суверенних прав на вільний вибір соціально-економічного й політичного ладу, на цілісну національну територію, економічну, політичну, інформаційну незалежність, розвиток своєї мови та культури, повагу національної гордості й гідності.

За допомогою складної різнорівневої системи методів виявлено спільні та відмінні риси в первинних і новітніх моделях національного суверенітету, розкрито співвідношення понять «суверен», «суверенні права», «право на самовизначення», «суверенітет нації», «нація», «народ», «національна держава». У первинних моделях національний суверенітет відображає процес формування в XVII–XIX ст. національних держав; нові моделі визначають національний суверенітет у різних аспектах (політичний, етнодержавознавський, міжнародний тощо), проте найбільш вираженими є формально-юридичний та фактичний.

Формально національний суверенітет постає як єдина, неподільна, невідчужувана й невіддільна влада організованої в державі сукупності всіх громадян (і публічної влади, і народу). Фактично під національним суверенітетом розуміють верховну державну владу утвердженої у своїх економічних і політичних правах домінуючої частини населення, у чому й полягає сутність зазначеного явища.

Сутнісною ознакою національного суверенітету є забезпечення права на самовизначення в стані реалізації суверенних прав нації, народу. Реальність такої можливості, як визначення власного шляху розвитку, форми співіснування з іншими націями, народами, національними меншинами, є найяскравішим показником наявності суверенітету.

5. Удосконалено положення про виключну роль правоохоронних органів України, зокрема прокуратури, служби безпеки, національної поліції, функціональна ефективність та налагоджена взаємодія яких є гарантією

реалізації суверенних прав нації, дотримання режиму законності, а отже, розвитку демократії, забезпечення національного суверенітету. Обґрунтовано думку про те, що стан реалізації суверенітету нації цілком залежить від стану реалізації суверенних прав, охорона та захист яких є компетенцією правоохоронних органів держави. Такі права, як право на життя, свободу пересування, вибір місця проживання, визначення основних завдань і форм соціально-політичного співіснування, є невід'ємними й невідчужуваними суверенними правами нації та кожного її представника, виконують роль критерію, за яким характеризується стан забезпеченості національного суверенітету. Отже, слід усвідомлювати виключну роль правоохоронних і правозахисних інститутів суспільства не лише в питаннях законності та правопорядку, що також є важливим, а й реалізації національного суверенітету.

6. Обґрунтовано думку про те, що фундаментальними засадами національного суверенітету, його передумовами повинні стати національні інтереси, цінності та потреби людини й громадянина, громадянського суспільства, нації та держави загалом. Науковий підхід до визначення національних інтересів, безперечно, має враховувати історичні, соціально-політичні та економіко-географічні чинники функціонування української нації. Вихідними засадами при цьому є чітке розуміння того, що становить собою сучасна українська нація у вузькому значенні як етнічно однорідна спільнота громадян української національності, які проживають в Україні, та в широкому значенні – як відкрита поліетнічна спільнота, що історично склалася на території України, яка усвідомлює себе українським народом, а її члени – громадянами України, тобто йдеться про політичну націю.

7. Удосконалено аксіологічне розуміння національного суверенітету як загальнолюдської гуманістичної цінності, що за сучасних умов в Україні набуває пріоритетного значення разом з іншими основоположними цінностями, зокрема такими, як верховенство права, свобода, рівність, національна єдність, соціальна та культурна цілісність суспільства, безпека співіснування в зовнішньому політико-правовому просторі, мир, стабільність тощо. Така

актуалізація ціннісного аспекту пояснюється ускладненням умов зовнішньополітичного існування українського суспільства, посяганнями з боку держави-агресора на національні потреби й інтереси, на систему національних цінностей. Від стану реалізації суверенних прав нації в зовнішньому аспекті залежить реалізація соціальних програм, перспектив розвитку суспільства, якість життя конкретних громадян, їх об'єднань. Існування такого взаємного зв'язку свідчить про важливість і цінність, зокрема для сучасного етапу, реалізації таких суверенних можливостей нації, як незалежність та рівність у зовнішніх відносинах.

8. Здійснено конкретизацію змісту ключових понять теорії національного суверенітету («суверенні права», «народ», «національні інтереси», «потреби», «цінності») та охарактеризовано співвідношення їх обсягів.

Суверенні права варто розуміти як необмежену законом та невід'ємну сукупність можливостей нації, здійснення яких дає змогу забезпечувати реальність національного суверенітету. Суверенні права не лише розкривають сутність влади, а й послідовно відображають нагальні потреби, що є фундаментальними умовами гідного існування держави в сучасному світі. Особливістю є те, що зазначена категорія походить від термінологічного сполучення «національний суверенітет» який характеризується як певна система можливостей. Проте будь-яка можливість може стати дійсністю лише тоді, коли вона закріплена в праві та отримує належне підґрунтя свого забезпечення – гарантій. В іншому разі можливість залишається на рівні уявлень та очікувань здійснення утопічної мети. Отже, пов'язаність національного суверенітету як сукупності можливостей із правом є об'єктивною та закономірною умовою його існування, тому будь-які питання забезпечення національного суверенітету аналізуються шляхом вивчення питань про стан реалізації суверенних прав.

Народ охарактеризовано як історично сформовану полінаціональну групу людей, які живуть на певній території, як сукупність суверенів певної держави, що утворюється внаслідок самовизначення певної нації і є інституцією,

похідною від нації. Це також стала соціально-етнічна сукупність громадян різної національності певної держави, що компактно проживають на спільній території та на підставі універсального загальнообов'язкового права, яке вони санкціонували, провадять різнорівневу діяльність як єдине джерело влади в усіх її сферах.

Національні інтереси представлені як усвідомлені, офіційно закріплені об'єктивні потреби нації (народу), зумовлені наявною системою національних цінностей та спрямовані на збереження (примноження) або створення сприятливих умов для її стабільного існування й розвитку.

Характеристику національних потреб здійснено шляхом розкриття особливостей їх співвідношення з інтересами. Так, потреби охарактеризовано як фактори причини, а інтереси – як фактори наслідку. Доведено, що потреби є об'єктивними факторами існування та розвитку суспільства, до яких належить звичайна необхідність харчуватися, одягатися, спілкуватися, отримувати в складних ситуаціях допомогу, оберігати наявний стан і спосіб життя тощо.

Національні цінності висвітлено як систему мотиваційних чинників, передумову національного суверенітету. Серед основних національних цінностей сучасного українського суспільства виділено: громадянські права й свободи, рівноправність, спільність позицій громадян щодо стратегічних напрямів та цілей розвитку держави й суспільства, взаємна толерантність і солідарність між різними (за будь-якими ознаками) суспільними групами тощо.

9. Розвинуто зміст положень щодо виключної ролі інститутів безпосередньої демократії в практичній реалізації національного суверенітету в Україні, до яких належать інститути виборів, референдуму, самоврядної ініціативи територіальних громад, ефективність функціонування яких виявляється в результатах діяльності владних суб'єктів, якості життя членів громадянського суспільства, соціальному прогресі, реалізації програм національного розвитку тощо.

Шляхом системного аналізу сучасного вітчизняного та міжнародного законодавства, а також урахування європейського досвіду, обґрунтовано

положення про те, що, крім інститутів референдуму й виборів, дієвою формою участі української нації (народу) як джерела влади в суспільних процесах держави повинно стати місцеве самоврядування з її головним суб'єктом – територіальною громадою із закріпленою законодавчою ініціативою. Запровадження такого інституту на рівні Основного закону слугуватиме подоланню такого негативного явища, як відчуження нації (народу) від публічної влади, що є неприпустимим в умовах демократичної державності. Доведено, що для того, щоб закріплене в Конституції України право законодавчої ініціативи нації не перетворилося на пусте гасло, необхідно ухвалити Закон України «Про законодавчу ініціативу Української нації», у якому детально врегулювати всі стадії її реалізації. Аналогом такої ініціативи на регіональному, місцевому рівні може бути правотворча ініціатива мешканців певного регіону або громади. До інститутів безпосередньої демократії належать інститути виборів, референдуму, а також плебісцит, запити, звернення громадян, законодавча ініціатива тощо.

Акцентовано увагу на проблемності забезпечення національного суверенітету, що пояснюється формальним підходом до цього забезпечення, необхідністю делегування частини обсягу суверенітету національних держав у зв'язку з посиленням тенденцій глобалізаційного характеру, а також деякими іншими. Головними шляхами забезпечення національного суверенітету інститутами безпосередньої демократії в Україні є зміна філософії влади, проведення конституційної реформи, посилення економічних, політичних і правових гарантій тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Эбзеев Б. С. Российский федерализм: равноправие и асимметрия конституционно-правового статуса субъектов / Б. С. Эбзеев, Л. М. Карапетян // Государство и право. – 1995. – № 3. – С. 3–18.
2. Quaritsch Helmut Souveränität: Entstehung und Entwicklung des Begriffs in Frankreich und Deutschland vom 13 Jh. bis 1806 // Schriften zur Verfassungsgeschichte. – Berlin : Duncker und Humblot, 1986. – Band 38. – 128 s.
3. Аржанов М. А. Государство и право в их соотношении / М. А. Аржанов. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1960. – 287 с.
4. Нерсисянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсисянц. – М. : НОРМА, 2002. – 288 с.
5. Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение / Н. И. Палиенко. – Ярославль : Тип. Губерн. Правл., 1903. – 567 с.
6. Тэпс Д. Концептуальные основы федерализма / Д. Тэпс. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 204 с.
7. Грачев Н. И. Мифология и суверенитет: верховная власть сквозь призму сакральных традиций / Н. И. Грачев // Право и жизнь. – 2002. – № 49 (6). – С. 13–24.
8. Манелис Б. Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях / Б. Л. Манелис. – Ташкент : Наука, 1964. – 308 с.
9. Кузьмин Э. Л. Мировое государство: иллюзии или реальность? Критика буржуазных концепций суверенитета / Э. Л. Кузьмин. – М. : Междунар. отношения, 1969. – 200 с.
10. Левин И. Д. О сущности и значении принципа суверенитета / И. Д. Левин // Советское государство и право. – 1949. – № 6. – С. 39–41.
11. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Ж. Боден // Антология мировой политической мысли : [в 5 т.]. – М. : Мысль, 1999. – . – Т. 2 : Европа: V–XVII вв. – 1999. – 695 с.

12. Дегтярева М. И. Разработка понятия суверенитета Жаном Боденом / М. И. Дегтярева // Полис (Политические исследования). – 2000. – № 3. – С. 157–169.
13. Боден Ж. Шесть трактатов о республике / Ж. Боден // История политических и правовых учений. – М. : ИНФРА-М, 1995. – 728 с.
14. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия «О военном искусстве». – М. : Мысль, 1996. – 639 с.
15. Левин И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 373 с.
16. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций ; [под общ. ред. С. Б. Крылова]. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
17. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : [навч. посіб.] / А. І. Кормич. – К. : Правова єдність, 2009. – 312 с.
18. Мере Ж. Принцип суверенітету / Ж. Мере ; [пер. з фр. Л. Кононовича]. – Л. : Кальварія, 2003. – 216 с.
19. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт ; [пер. з англ. П. Тарашука]. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
20. Міжнародна поліцейська енциклопедія : [у 10 т.] / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – 2003. – 1232 с.
21. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Соцэкзиз, 1938. – 124 с.
22. История дипломатии : [в 3 т.] / под ред. В. П. Потемкина. – М. : ОГИЗ, 1941–1945. – . –
Т. 1 : События 1918–1945 гг. / сост. С. В. Бахрушин [и др.]. – 1941. – 566 с.
23. Картунов О. Жан-Жак Руссо / О. Картунов // Мала енциклопедія етнодержавознавства / за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Генеза : Довіра, 1996. – 942 с.
24. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції / С. Шевчук. – Х. : Консум, 2002. – 296 с.

25. Сальников В. П. Государственность как феномен и объект типологии: теоретико-методологический анализ / В. П. Сальников, С. В. Степашин, А. Г. Хабибулин. – СПб. : УН-т, 2001. – 208 с.

26. Нерсисянц В. С. Философия права / В. С. Нерсисянц. – М. : ИНФРА-М : НОРМА, 1997. – 652 с.

27. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 430 с.

28. Гоббс Т. Левиафан, або Матерія, форма і влада держави церковного і цивільного / Т. Гоббс // Твори : [у 2 т.]. – М. : Думка, 1991. – . – Т. 2. – 1991. – 736 с.

29. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс ; под ред. А. Ческиса. – М. : Соцэкгиз ; Образц. тип., 1936. – 503 с.

30. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Б. Спиноза ; [пер. с лат. М. Лопаткина]. – Минск : Лит., 1998. – 528 с.

31. Жилин А. А. Теория союзного государства. Разбор главнейших направлений в учении о союзном государстве и опыт построения его юридической конструкции / А. А. Жилин. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1912. – 360 с.

32. Антонов И. Германский федерализм (история и современность) / И. Антонов // Право и жизнь. – 2003. – № 5. – С. 57–59.

33. Американские просветители : [избр. произв.] : в 2 т. – М. : Мысль, 1969. – Т. 2. – 1969. – 445 с.

34. История политических и правовых учений : [учеб. для вузов] / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2004. – 944 с.

35. Гегель Г. В. Ф. Сочинения / Г. В. Ф. Гегель : [в 14 т.]. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1934. – . –

Т. 7 : Философия права. – 1934. – 527 с.

36. Чистое учение о праве Ганса Кельзена: к XIII Конгр. Междунар. ассоц. социал. философии (Токио, 1987 г.) : сб. пер. / [отв. ред. В. Н. Кудрявцев, Н. Н. Разумович]. – М. : ИНИОН, 1987. – 195 с.

37. Ориу М. Принципы публичного права / М. Ориу. – М., 1929. – 759 с.
38. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты / Ж.-П. Жакке. – М. : Юристъ, 2002. – 365 с.
39. Померанц Г. С. Выход из транса : [сб. ст.] / Г. С. Померанц. – М. : Юристъ, 1995. – 575 с.
40. Ориу М. Основы публичного права / М. Ориу ; [пер. с фр. Е. Пашукантса, Н. Челяпова]. – М., 1929 – 687 с.
41. Connor W. A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ... / W. A. Connor // Hutchinson J. and Smith A. Nationalism / Oxford. – New York, 1994. – P. 38.
42. Bartlett R. Language and Ethnicity in Medieval Europe / R. Bartlett // Hutchinson J. and Smith A. Ethnicity / Oxford. – New York, 1996. – P. 127.
43. Kemilainen A. Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification / A. Kemilainen. – Jyvaskila, 1964. – P. 21.
44. Seton-Watson H. Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nation and the Politics of Nationalism / H. Seton-Watson. – London, 1977. – P. 7.
45. Greenfeld L. Nationalism. Five Roads to Modernity / L. Greenfeld. – Cambridge, 1992. – P. 6.
46. Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? / E. Renan // Hutchinson J. and Smith A. (eds.) Nationalism. – P. 17–18.
47. Національна держава: національний і наднаціональний виміри / за ред. Ю. Римаренка. – К. ; Донецьк, 1998. – 256 с.
48. Моисеев А. А. Суверенитет государства в современном мире. Международно-правовые аспекты / А. А. Моисеев. – М. : Науч. кн., 2006. – 246 с.
49. Погорська І. І. Цінність національного суверенітету в теорії та практиці зовнішньої політики сучасної держави / І. І. Погорська, Д. М. Лакішик // Проблеми міжнародних відносин : [зб. наук. пр.]. – К. : КиМУ, 2012. – Вип. 4. – С. 39–54.
50. Сергунин А. А. Суверенитет: эволюция концепта [Электронный ресурс] / А. А. Сергунин // Политэкс. – 2010. – № 4. – Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/756/30/>.

51. Картунов О. Суверенітет (національний) / О. Картунов // Мала енциклопедія етнодержавознавства / за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Генеза ; Довіра, 1996. – С. 881.

52. Сергунин А. А. Суверенитет: современные дискуссии в теории международных отношений / А. А. Сергунин // Научные ведомости Белгородского госуниверситета. – 2010. – Вып. 16. – С. 75–81. – (Серия : История. Политология. Экономика. Информатика).

53. Оль П. А. Политико-правовая сущность суверенитета / П. А. Оль // Весник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2003. – № 2. – С. 109–113. – (Серия : Право).

54. Мелашенко В. Ф. Основи конституційного права України : [курс лекцій] / В. Ф. Мелашенко. – К. : Вентурі, 1995. – 239 с.

55. Евгеньев В. В. Правосубъектность, суверенитет и невмешательство / В. В. Евгеньев // Советское государство и право. – 1955. – № 2. – С. 75–84.

56. Тузмухамедов Р. А. Национальный суверенитет / Р. А. Тузмухамедов. – М. : ИМО, 1963. – 215 с.

57. Куян І. А. Суверенітет: проблеми теорії і практики (конституційно-правовий аспект) : [моногр.] / І. А. Куян. – К. : Академія, 2013. – 560 с.

58. Суверенитет в государственном и международном праве : материалы круглого стола // Советское государство и право. – 1991. – № 5. – С. 3–38.

59. Старосольський В. Й. Теорія нації / В. Й. Старосольський ; передм. І. О. Кресіної. – Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Т. Шевченка ; К. : Вища шк., 1998. – 157 с.

60. Моджорян Л. А. Понятие суверенитета в международном праве / Л. А. Моджорян // Советское государство и право. – 1955. – № 1. – С. 68–76.

61. Куян І. А. Проблема суверенітету в школі природного права / І. А. Куян // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2008. – Вип. 42. – С. 27–34.

62. Хабермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Хабермас // Умови громадянства : [зб. ст.] / за ред. В. Стінбергена ; пер. з англ. О. О. Іваненко. – К. : Укр. Центр духов. культури, 2005. – С. 49–70.

63. Мицкевич А. В. Субъекты советского права / А. В. Мицкевич. – М. : Госюриздат, 1962. – 213 с.
64. Щетинин Б. В. Проблемы теории советского государственного права / Б. В. Щетинин. – М. : Юрид. лит., 1969. – 199 с.
65. Бойцов В. Я. Система субъектов советского государственного права / В. Я. Бойцов. – Уфа : Башкнигоиздат, 1972. – 160 с.
66. Теория государства и права / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М. : НОРМА : ИНФРА-М, 2000. – 616 с.
67. Спиридонов Л. И. Теория государства и права : [учеб.] / Л. И. Спиридонов. – М. : [б. и.], 1995. – 301 с.
68. Фарбер И. Е. Государственно-правовые отношения / И. Е. Фарбер, В. А. Ржевский // Вопросы теории советского конституционного права. – Саратов : Приволж. кн. изд., 1967. – Вып. 1. – 319 с.
69. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права : [курс лекций] / С. С. Алексеев. – Свердловск, 1964. – 226 с.
70. Шармазанашвили Г. В. Право народов и наций на свободу и независимость: критика буржуазных концепций : [учеб. пособие] / Г. В. Шармазанашвили, А. К. Цикунов. – М. : Ун-т дружбы народов, 1987. – 802 с.
71. Международное право : [учеб. для вузов по направлению и спец. «юриспруденция»] / под ред. Г. В. Игнатенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1995. – 399 с.
72. Сперанская Л. В. Принцип самоопределения наций в международном праве / Л. В. Сперанская. – М. : Госюриздат, 1961. – 173 с.
73. Рабінович П. М. Загальна теорія права і держави / П. М. Рабінович. – К. : Рад. шк., 1994. – 236 с.
74. Демократизация советского общества и государственно-правовые аспекты национальных отношений в СССР : материалы круглого стола // Советское государство и право. – 1989. – № 2. – С. 18–34.
75. Бромлей Ю. В. Человечество – это народы / Ю. В. Бромлей, Р. Г. Подольный. – М. : Мысль, 1990. – 391 с.

76. Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – . –

Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.

77. Нація і держава: теоретико-методологічний та концептуальний аналіз / за ред. Ю. Римаренка. – К. ; Донецьк, 1998. – 676 с.

78. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу :

<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0#Find>.

79. Зиновьев А. В. Конституционное право : [конспект лекций] / А. В. Зиновьев. – СПб. : Альфа, 1998. – 79 с.

80. Загальна декларація прав людини : прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 груд. 1948 р. / М-во юстиції України. – К. : Логос, 1998. – 8 с.

81. Декларація про надання незалежності колоніальним державам і народам : прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 14 груд. 1960 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_280.

82. Шевцов В. С. Национальный суверенитет (проблемы теории и методологии) / В. С. Шевцов. – М. : Юрид. лит., 1978. – 230 с.

83. Градовский А. Д. Национальный вопрос в истории и литературе / А. Д. Градовский // Изд. Д. Е. Кожанчикова. – СПб. : Тип. А. Траншея, 1873. – 309 с.

84. Альтерматт У. Этнонационализм в Европе / У. Альтерматт. – М. : РГГУ, 2000. – 366 с.

85. Права человека : [сб. междунар. док.] / сост. Л. Н. Шестаков. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 202 с.

86. Барсегов Ю. Г. Право на самоопределение – основа демократического решения межнациональных проблем / Ю. Г. Барсегов. – Ереван, 1989. – 121 с.

87. Основи етнодержавознавства : [підруч. для вищ. закл. освіти] / за ред. Ю. Римаренка. – К. : Либідь, 1997. – 655 с.

88. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 груд. 1966 р. – К. : Право, 1995. – 40 с.

89. Декларація про принципи міжнародного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_569.

90. Mancini P. Della nazionalita come fondamento del diritto delle genti / P. Mancini. – Torino, 1851. – 64 p.

91. Устав Организации Объединенных Наций от 26 июня 1945 г. // Международное право в документах / сост. Н. Т. Блатова. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 196–231.

92. Мартыненко А. П. Права народов в современном международном праве / А. П. Мартыненко. – К., 1993. – С. 142–144.

93. Буроменский М. В. Политические режимы государств в международном праве (влияние международного права на политические режимы государств) / М. В. Буроменский. – Харьков : Ксилон, 1997. – 244 с.

94. Куц Ю. О. Етнонаціональні чинники державотворення : [моногр.] / Ю. О. Куц, О. М. Куць, В. В. Лісничий. – Х. : Магістр, 2002. – 108 с.

95. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век / И. И. Лукашук. – М. : Спарк, 2000. – 279 с.

96. Карташкин В. А. Международное регулирование прав человека / В. А. Карташкин, Ст. П. Маркс // Вне конфронтации. Международное право в период после холодной войны : [сб. ст.]. – М. : Спарк, 1996. – С. 305–322.

97. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность / Р. А. Мюллерсон. – М. : Юрид. лит., 1991. – 160 с.

98. Козлов О. Є. Право на самовизначення як принцип міжнародного права і конституційне право людини / О. Є. Козлов // Права людини і міжнаціональні відносини. – М., 1994. – С. 70–71.

99. Бердяев Н. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности / Н. Бердяев. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.

100. Пунжін С. М. Проблеми міжнародно-правового захисту прав меншин / С. М. Пунжін // Права людини і міжнаціональні відносини. – М., 1994. – С. 111.

101. Старушенко Г. Б. Не только тушить, но и предупреждать конфликты / Г. Б. Старушенко // Московский журнал международного права. – 1997. – № 1. – С. 28–48.

102. Карапетян Л. М. Федеративное устройство Российского государства / Л. М. Карапетян. – М. : Норма, 2001. – 352 с.
103. Тишков В. Феномен сепаратизма / В. Тишков // Федерализм. – 1999. – № 3. – С. 5–6.
104. Беліцер Н. В. Сучасні уявлення про право націй на самовизначення у контексті політичного майбутнього посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи / Н. В. Беліцер // Права людини в Україні : [інф.-аналіт. бюл.]. – К. ; Х., 1994. – Вип. 10. – С. 41.
105. Теория права и государства : [чеб. для вузов] / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Акад. внутр. дел России ; Право и Закон, 1996. – 424 с.
106. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду / ООН. – М. : Междунар. отношения, [б. р.]. – 120 с.
107. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. – М., 1977. – Вып. 31. – С. 544–589.
108. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе от 1 авг. 1975 г. // Международное право в документах. – М., 1997. – С. 19.
109. Аречага Э. Х. Современное международное право / Э. Х. Аречага. – М. : Прогресс, 1983. – 480 с.
110. Бараташвили Д. И. Социалистические и молодые национальные государства: Международно-правовые принципы сотрудничества / Д. И. Бараташвили. – М. : Междунар. отношения, 1973. – 164 с.
111. Тимофеев Е. В. Новые аспекты принципа права наций на самоопределение / Е. В. Тимофеев // Московский журнал международного права. – 1993. – № 4. – С. 100–113.
112. Ахметшин Р. И. Народ как субъект права на самоопределение / Р. И. Ахметшин // Вестник Московского университета. – 1998. – № 2. – С. 111–113. – (Серия : Право).
113. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини та громадянина : [навч. посіб.] / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – 440 с.

114. Сравнительное конституционное право : [учеб. пособие для магистрантов и аспирантов] / В. Е. Чиркин. – М. : Юриспруденция, 2011. – 398 с.
115. Права людини в Україні. Щорічник 1994. – К. : Право, 1996. – 130 с.
116. Права людини : [підруч. для ліцеїв та гімназій] / Т. Андрусак [та ін.]. – К. : Право, 1997. – 225 с.
117. Карташкин В. А. Международное регулирование прав человека / В. А. Карташкин, Ст. П. Маркс // Вне конфронтации. Международное право в период после холодной войны : [сб. ст.]. – М. : Спарк, 1996. – С. 305–322.
118. Лепёшкин А. И. Курс советского государственного права : [в 2 т.] / Лепёшкин А. И., Ким А. И., Мишин Н. Г., Романов П. И. ; [под общ. ред. А. И. Лепёшкина]. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1962. – Т. 2. – 1962. – 591 с.
119. Златопольский Д. Л. Национальная основа государственности народов СССР / Д. Л. Златопольский // Вестник Московского университета. – 1989. – № 4. – (Серия : Право).
120. Астахов Д. И. Межнациональные отношения: некоторые социально-политические и экономические аспекты / Д. И. Астахов, В. М. Калугин. – Л. : Лениздат, 1989. – 48 с.
121. Стешенко Л. А. Многонациональная Россия: государственно-правовое развитие X–XXI вв. / Л. А. Стешенко. – М. : Норма, 2002. – 373 с.
122. Садохин А. П. Этнология : [учеб. для студентов вузов] / А. П. Садохин, Т. Г. Грушевицкая. – М. : Academia, 2000. – 303 с.
123. Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект / Ю. О. Куц. – Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2002. – 204 с.
124. Етнонаціональні чинники державотворення : [моногр.] / О. М. Куць, В. В. Лісничий, Ю. О. Куц ; кер. авт. кол. О. М. Куць. – Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2002. – 108 с.
125. Нечаев К. И. Право наций на самоопределение во ВДПЧ 1948 г. и его отражение в Конституции Украины / К. И. Нечаев // ВДПЧ как международный стандарт правового положения личности в Украине : материалы республик. науч.-практ. конф. (Луганск, 16–17 апр. 1999 г.). – Луганск, 1999. – С. 16.

126. Report on International Religious Freedom – Ukraine. United States Department of State. – 2013. – 20 May.
127. Население Крыма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Население_Крыма#cite_note-2015AA-1](https://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Крыма#cite_note-2015AA-1).
128. Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація / О. І. Гуржій, В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1986. – 134 с.
129. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників / Л. Лук'яненко. – К. : Вітчизна, 1991. – 124 с.
130. Литвин В. Біловезька угода. Спогади про майбутнє / В. Литвин // Віче. – 1994. – № 9. – С. 92–95.
131. Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учеб. для юрид. вузов] / А. Б. Венгеров. – М. : Новый Юрист, 1998. – 624 с.
132. Кремнев П. П. Образование и прекращение СССР как субъекта международного права / П. П. Кремнев // Вестник Московского университета. – 2000. – № 4. – С. 36–37. – (Серия : Право).
133. Кремнев П. П. Образование и прекращение СССР как субъекта международного права / П. П. Кремнев // Вестник Московского университета. – 2000. – № 4. – С. 36–37. – (Серия : Право).
134. Декларації про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – № 30. – Ст. 429.
135. Конституційно-правові засади становлення української державності / [Тацій В. Я., Тодика Ю. М., Данильян О. Г. та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. – Х. : Право, 2003. – 328 с.
136. Акт проголошення незалежності України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
137. Про правонаступництво України : Закон України від 12 верес. 1991 р. № 1543-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – Ст. 61.
138. Про Звернення Президії Верховної Ради України до громадян України всіх національностей : Постанова Президії Верховної Ради України від 26 серп. 1991 р. № 1442-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 42. – Ст. 555.

139. Декларація прав національностей України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 799.
140. Звернення Верховної Ради України до парламентів і народів світу // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 8. – Ст. 199.
141. Кремнев П. П. Образование и прекращение СССР как субъекта международного права / П. П. Кремнев // Вестник Московского университета. – 2000. – № 5. – С. 84–85. – (Серия : Право).
142. Михальченко М. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук. – Дрогобич : Відродження, 1998. – 288 с.
143. Бердяев Н. А. Философия неравенства / Н. А. Бердяев. – М. : ИМА-ПРЕСС, 1991. – 286 с.
144. Основи законодавства про охорону здоров'я // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.
145. Про національні меншини в Україні : Закон України від 25 черв. 1992 р. № 2494-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – Ст. 529.
146. Колісник В. П. Правовий статус національностей в Україні : [конспект лекції] / В. П. Колісник. – Х. : УкрЮОА, 1994. – 20 с.
147. Римаренко Ю. Конституційно-правові засади національно-культурної автономії національних меншин в Україні: проблеми теорії та практики / Ю. Римаренко, Ю. Волошин // Вісник Академії правових наук. – 2001. – № 2. – С. 42–51.
148. Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель. – М., 1990. – 290 с.
149. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
150. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
151. Новая философская энциклопедия : [в 4 т.] / рук. проекта В. С. Степин, Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 2010. – Т. 2. – 2010. – 634 с.

152. Социологический энциклопедический словарь / под ред. Г. В. Осипова. – М. : Норма, 2000. – 482 с.
153. Интерес // Краткая философская энциклопедия. – М., 1994. – С. 183.
154. Niburg R. // The Journal of Politics. – 1960. – Nov. – P. 598.
155. Мала енциклопедія етнодержавознавства / за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Генеза : Довіра, 1996. – 942 с.
156. Енциклопедія етнокультурознавства. – К. : Друк. Держ. акад. керівних кадрів культури та мистецтв, 2001. – 528 с.
157. Гай-Нижник П. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки / П. Гай-Нижник, Л. Чупрій // Гілея. – 2014. – Вип. 84 (№ 5). – С. 465–471.
158. Rosenau J. National Interest / J. Rosenau // International Encyclopedia of the Social Sciences. – NY, 1968 – Vol. XI. – P. 37.
159. Siberi P. Power, Freedom and Diplomacy / P. Siberi. – NY, 1963. – P. 24.
160. Веренчук В. Суть, структура та ознаки національного інтересу / В. Веренчук // Вісник Львівського університету. – 2004. – № 6. – С. 192–200. – (Серія : Філософські науки).
161. Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс] : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
162. Шевченко В. О. Концепція національних інтересів України / В. О. Шевченко, М. М. Іващенко ; ред. О. П. Стремоухов. – К. : Слов'ян. світ, 1996. – 64 с.
163. Колодій А. Нація як суб'єкт політики / А. Колодій. – Л. : Кальварія, 1997. – 55 с.
164. Римаренко Ю. І. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади / Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, С. Ю. Римаренко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 264 с.
165. Національний суверенітет України в умовах глобалізації / [Ажнюк Б. М. та ін. ; редкол. : Гаєць В. М. та ін.]. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – 111 с.

166. Терешкун О. Ф. Політична суб'єктність української нації: генеза, стан, тенденції розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / О. Ф. Терешкун. – Л., 2005. – 20 с.

167. Медвідь Ф. М. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів / Ф. М. Медвідь // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 35–43.

168. Сиренко В. Ф. Интересы – власть – управление / В. Ф. Сиренко. – К. : Ин-т государства и права, 1991. – 156 с.

169. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу ; [пер. с англ. А. М. Татлыбаева]. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.

170. Горбулін В. П. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від «суспільства ризику» до громадянського суспільства / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 13–27.

171. Возженников А. В. Национальная безопасность: теория, практика, стратегия / А. В. Возженников. – М. : Модуль, 2000. – 240 с.

172. Малышев А. В. Новая общесоциологическая теория (парадигма) / А. В. Малышев. – Винница : Винница, 1997. – 96 с.

173. Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии / Т. Парсонс // Социология сегодня. – М., 1965. – 310 с.

174. Ситник Г. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства, держави / Г. Ситник // Вісник НАДУ. – 2004. – № 2. – С. 369–374.

175. Возняк С. М. Духовні цінності українського народу / С. М. Возняк. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 293 с.

176. Регіони України: шляхи формування спільної національної ідентичності // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9 – С. 43–51.

177. Лук'янов Д. В. Держава і політичні партії (проблеми співвідношення та взаємодії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Д. В. Лук'янов. – Х. : [б. в.], 2002. – 20 с.

178. Мала енциклопедія теорії держави і права / за заг. ред. Ю. Л. Блощицького. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 368 с.
179. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь. – М. : Книж. мир, 2002. – 720 с.
180. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2007. – 992 с.
181. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підруч.] / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
182. Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; [за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина]. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
183. Пряма демократія [Електронний ресурс] // Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. – Режим доступу :
https://uk.wikipedia.org/wiki/Пряма_демократія.
184. Democracy in World Book Encyclopedia, World Book Inc., 2006.
185. Пазенок В. Демократія і людина / В. Пазенок // Політика і Час. – 2003. – № 2. – С. 3–15.
186. Чудаков М. Правовые проблемы участия личности в осуществлении непосредственной демократии в СССР / М. Чудаков. – Харьков, 1982. – 218 с.
187. Ставнійчук М. Форми безпосередньої демократії / Конституційне право України ; за ред. В. Ф. Погорілка / М. Ставнійчук. – К., 2000. – 732 с.
188. Banaszak B. Prawo konstytucyjne. – Nb 88, 2. wyd. / B. Banaszak. – Warszawa, 2001. – 234 s.
189. Панкевич І. Інститут безпосередньої демократії та розвиток українського конституціоналізму / І. Панкевич // Вісник Львівського університету. – 2013. – Вип. 58. – С. 95–102. – (Серія : юридична).
190. Конституционное право : [справ.]. – М., 1995. – 520 с.
191. Скрипнюк О. Проблеми забезпечення державного суверенітету України на сучасному етапі (конституційно-правовий аспект) / О. Скрипнюк // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2 (77). – С. 18–26.

192. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні : [моногр.] / І. О. Кресіна [та ін.] ; ред. І. О. Кресіна. – К. : [б. в.], 2006. – 303 с.

193. Тодика О. Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства : [моногр.] / О. Ю. Тодика ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2007. – 480 с.

194. Щербініна О. О. Взаємозв'язок суверенітету і якісних параметрів державності в умовах глобалізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси (політичні науки)» / О. О. Щербініна. – О., 2011. – 16 с.

195. Луценко А. О. Зовнішній суверенітет держави у постбіполярній системі міжнародних відносин : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Теорія та історія політичної науки» / А. О. Луценко. – К., 2012. – 18 с.

196. Про конституційність тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України : Рішення Конституційного Суду України від 11 лип. 1997 р. № 3-зп (справа щодо) // Офіційний вісник України. – 1997. – № 29. – С. 85.

197. Стрижак А. А. Без права на помилку: Конституційний Суд України у 2007–2010 рр. : [вибр. наук. пр., інтерв'ю та публ.] / А. А. Стрижак. – К. : Логос, 2010. – 258 с.

198. Селіванов А. О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди / А. О. Селіванов. – К. : УАІД «Рада», 2009. – 559 с.

199. Оніщук М. В. Законодавчі референдуми і законодавча референдна демократія: теоретико-методологічні та нормопроєктні аспекти / М. В. Оніщук // Економіка та право. – 2009. – № 3 (25). – С. 5–10.

200. Про прийняття Конституції та законів України на референдумі : Рішення Конституційного Суду України від 16 квіт. 2008 р. № 6-рп/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 32. – Ст. 1056.

201. Кучук А. М. Правоохоронна діяльність: проблемні питання визначення поняття / А. М. Кучук // Держава і право: історія, теорія, практика :

наук. та метод. щорічник каф. ТІДП. – Д. : Юрид. акад. МВС, 2003. – Вип. 1. – С. 130–137.

202. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк ; [под ред. В. Г. Стрекозова]. – 2-е изд., доп., испр. – М. : Дабахов, Ткачев, Димов, 1995. – 377 с.

203. Осадчий В. І. Правоохоронні органи як суб'єкти кримінально-правового захисту / В. Осадчий // Право України. – 1997. – № 11. – С. 71–75.

204. Онопенко П. В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / П. В. Онопенко. – К., 2005. – 18 с.

205. Лавринчук І. Обставини встановлення правового статусу державного службовця / І. Лавринчук // Право України. – 1999. – № 9. – С. 98–102.

206. Горінецький Й. І. Правоохоронна функція держав Центральної Європи: теоретичні і практичні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – К., 2005. – 20 с.

207. Сажнев І. В. До питання щодо визначення поняття «правоохоронна функція держави» // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. – 2000. – Вип. 4. – С. 62–71.

208. Соколенко О. Л. Поняття та ознаки правоохоронної функції як основи правоохоронної діяльності / О. Л. Соколенко // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 847–852.

209. Байдін Ю. В. Державний суверенітет і суверенні права: проблеми співвідношення / Ю. В. Байдін // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2010. – № 20. – С. 186–203.

210. Buzan B. People, States and Fear / B. Buzan. – London, 1991. – P. 100–101.

211. Конституційні функції прокуратури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.gp.gov.ua/ua/task_func_t_gpu.html.

212. Іванов А. В. Кримінологічна функція органів прокуратури щодо запобігання податковим злочинам / А. В. Іванов // Питання боротьби зі злочинністю. – 2013. – Вип. 25. – С. 252–264.

213. Озерський В. І. Профілактично-виховна робота в органах прокуратури (психолого-правовий аспект) / В. І. Озерський // Юридичний вісник. – 2010. – № 1 (14). – С. 83–85.

214. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697 // Голос України. – 2014. – № 206. – 25 жовт.

215. Гончаренко В. Г. Прокуратура України: статус, функції, перспективи розвитку / В. Г. Гончаренко // Конституція України – основа модернізації держави та суспільства : матеріали наук. конф. (Харків, 21–22 черв. 2001 р.) / упоряд. : Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. – Х., 2001. – С. 312.

216. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 берез. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.

217. Пономаренко Г. О. Функції та повноваження СБУ щодо забезпечення національної безпеки від внутрішніх загроз / Г. О. Пономаренко // Право і безпека. – 2007 – № 6/2. – С. 80–83.

218. Служба безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Служба_безпеки_України.

219. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. // Голос України. – 2015. – № 141–142.

220. Мартиненко О. А. Реформування міліції в дзеркалі європейської поліцейстики: що ми робимо не так? [Електронний ресурс] / О. А. Мартиненко. – Режим доступу :

<http://www.umdpl.info/index.php?id=1251269106>.

221. Проневич О. С. Функції поліції (міліції): нормативно-доктринальна інтерпретація [Електронний ресурс] / О. С. Проневич. – Режим доступу :

<http://radnuk.info/statti/565-pranoohor/14779-2011-01-19-02-35-05.html>.

ДОДАТКИ

Додаток А

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор,
полковник міліції

С.Д. Гусарєв

14. 07. 2015 р.

А К Т

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувача кафедри теорії держави та права Національної академії
внутрішніх справ Волошиної Юлії Володимирівни у навчальний процес
та науково-дослідну роботу Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника кафедри теорії держави та права, кандидата юридичних наук, доцента Завального Андрія Миколайовича, професора кафедри теорії держави та права, доктора юридичних наук, професора Тихомирова Олександра Деонисовича (голова комісії), начальника кафедри криміналістики та судової медицини, кандидата юридичних наук, професора Весельського Віктора Казимировича, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ Волошиної Юлії Володимирівни «Національний суверенітет: теорія праворозуміння та практика забезпечення» впроваджені у навчальний процес та науково-дослідну роботу академії.

1. Матеріали дисертаційного дослідження Волошиної Юлії Володимирівни застосовуються у навчальному процесі при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять зі слухачами з навчальних дисциплін «Теорія держави та права», «Конституційне право», «Історія вчень про державу та право».

2. Результати дисертаційного дослідження Волошиної Юлії Володимирівни відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для слухачів магістратури та ад'юнктів, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Волошина Ю.В. Національний суверенітет: правові питання розуміння / Ю.В. Волошина // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 99–102.

2. Волошина Ю. В. Право української нації на самовизначення (теоретико-правовий аспект) / Ю. В. Волошина // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». – К.: НАУ, 2012. – № 3 (24) – С. 33–37.

3. Волошина Ю. В. Національні інтереси та потреби людини, громадянського суспільства як фундаментальні засади національного суверенітету / О. В. Волошина // Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». – 2014. – № 3 (32). – С. 30–34.

4. Волошина Ю. В. Проблеми та шляхи забезпечення національного суверенітету інститутами безпосередньої демократії / Ю. В. Волошина // Південноукраїнський правовий часопис. – 2014. – № 4. – С. 7–11.

5. Волошина Ю. В. Основные задачи милиции в сфере обеспечения суверенных прав и свобод человека / Ю. В. Волошина // Право и политика. – 2014. – Спецвыпуск. – С. 88–91.

3. Зазначені праці підтвердили високий теоретичний і навчально-методичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами використання під час підготовки та проведення усіх видів занять.

Голова комісії:

О.Д. Тихомиров

Члени комісії:

В.К. Весельський

А.М. Завальний

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор,
полковник міліції

С.Д. Гусарєв

12. 03 2015 р.

А К Т

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувача кафедри теорії держави та права Національної академії
внутрішніх справ Волошиної Юлії Володимирівни у навчальний процес
та науково-дослідну роботу Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: професора кафедри конституційного та міжнародного права, доктора юридичних наук, професора Колодія Анатолія Миколайовича (голова комісії), професора кафедри теорії держави та права, кандидата юридичних наук, доцента Горової Оксани Борисівни, начальника кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, кандидата юридичних наук, доцента Василевича Віталія Вацлавовича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ Волошиної Юлії Володимирівни «Національний суверенітет: теорія праворозуміння та практика забезпечення» впроваджені у навчальний процес та науково-дослідну роботу академії.

1. Матеріали дисертаційного дослідження Волошиної Юлії Володимирівни застосовуються у навчальному процесі при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять зі слухачами з навчальних дисциплін «Теорія держави та права», «Конституційне право», «Історія вчень про державу та право».

2. Результати дисертаційного дослідження Волошиної Юлії Володимирівни відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для слухачів магістратури та ад'юнктів, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Волошина Ю. В. Національний інформаційний простір – важлива ознака суверенної і незалежної держави / Ю. В. Волошина // Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 22 берез. 2011 р.) : [у 2 ч.]. – К. : Наук.-вид. від. Нац. акад. СБУ, 2011. – Ч. 1. – С. 65–67.

2. Волошина Ю. В. Національний суверенітет: фундаментальний принцип організації національної держави / Ю. В. Волошина // Правова система: вітчизняні та світові виміри : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19–20 квіт. 2011 р.) : [у 3 т.]. – К. : Центр прав. наук. дослідж., 2011. – Т. 1. – С. 14–16.

3. Волошина Ю. В. Національний суверенітет: трансформація наукової категорії та правового явища / Ю. В. Волошина // Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики : наук.-практ. юрид. журн. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2011. – Вип. 2. – С. 177–179.

4. Волошина Ю. В. Право людини на безпеку: невід’ємна норма в Конституції України / Ю. В. Волошина, М. М. Пендюра // Конституція України: зміни чи нова редакція : матеріали круглого столу, присвяч. 15-й річниці прийняття Конституції України (Київ, 24 черв. 2011 р.). – К. : Юрінком Інтер, 2011. – С. 133–139.

5. Волошина Ю. В. До національної суверенної держави через її історію та самоповагу / Ю. В. Волошина // Становлення держави та права в умовах глобалізації: теоретичний та практичний аспект : матеріали II Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 лют. 2012 р.). – К. : НАУ, 2012. – С. 43–45.

6. Волошина Ю. В. Національний суверенітет: проблеми розуміння в юридичній науці / Ю. В. Волошина, Н. В. Заяць // Актуальні проблеми науки та юридичної практики : зб. наук. матеріалів круглого столу (Київ, 17 жовт. 2013 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2013. – С. 60–61.

7. Волошина Ю. В. Актуальні аспекти права нації в умовах узурпації влади / Ю. В. Волошина // Правоохоронна діяльність: теорія, практика і навчання : зб. наук. матеріалів круглого столу (Київ, 24 квіт. 2014 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 79–81.

3. Зазначені праці підтвердили високий теоретичний і навчально-методичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами використання під час підготовки та проведення усіх видів занять.

Голова комісії:

А.М. Колодій

Члени комісії:

О.Б. Горова

В.В. Васи́левич